

Львівський державний університет внутрішніх справ
Міністерство внутрішніх справ України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯРУНІВ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
АКСІОЛОГІЧНО-НОРМАТИВНА ПАРАДИГМА
СВОБОДИ ВОЛІ ЛЮДИНИ

12.00.12 – філософія права
Галузь знань «081» Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. І. Ярунів

Науковий керівник **Бліхар В'ячеслав Степанович**, доктор філософських наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Ярунів М. І. Аксіологічно-нормативна парадигма свободи волі людини.
– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права» (081 – Право). – Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, Львів, 2018.

Робота присвячена комплексному дослідженню аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі із інтенціональних позицій онтології, гносеології, гуманістично-правової антропології та ідеальної системи правових цінностей у межах філософсько-правового дискурсу. Відтак обґрунтовано, що саме свобода волі в правовій реальності здатна повною мірою реалізувати свою ефективність та стати для цивілізованої людини новим, більш ефективним інструментом досягнення правової свободи в громадянському суспільстві.

Дослідження ґрунтується на доведенні, що в межах нинішніх умов суспільно-політичної, морально-правової ситуації в Україні та й, зрештою, у світі актуалізується потреба у новому науковому філософсько-правовому дискурсі та пошуку нових методологічних підходів до обґрунтування цікавих проблем філософії права як науки, зокрема питань аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини. Тут постає потреба в дослідженні саме іманентної суспільно значущої системи раціонально-ірраціональної складової розвитку, що відображає свободу волі людини як творця коеволюції людини, суспільства, держави та природно вмотивованої сили навколишнього середовища.

Запропоновано трактувати свободу волі людини як її здатність усвідомлювати та нести відповідальність за вибір своїх вчинків, що можуть виражатися як випадкові форми поведінки, спричинені послідовною та обґрунтованою системою якісно об'єктивних закономірностей. Сьогодні аксіологічно-нормативне обґрунтування свободи волі людини пов'язують із

декількома чинниками, з-поміж яких слід виокремити такі: усвідомлення можливості власного вибору за допомогою природної волі та бажання до змін; прагнення виокремити своє власне «Я»; розуміння цінності особистої природної свободи волі; значна роль держави в накладенні нею нормативно-правових обмежень дій людини, що вплинуло на усвідомлення відповідальності за свої вчинки; цінність свободи волі людини, закладена у її природному началі як людської особистості.

Доведено, що для людини її свобода волі імплемтується через власний внутрішній імператив, що спонукає бути вільною від зовнішнього впливу у процесі суспільного формування особистості та її правової соціалізації. Безпосереднє обмеження свободи волі людини неодмінно завдасть значної шкоди свідомості та правосвідомості, адже негативно впливає, викривлюючи правову поведінку в бік уже свідомого оминання правового поля, чим зводить сутність людини до «інструменту» маніпуляцій у державотворчих і правотворчих процесах.

З'ясовано, що саме свобода волі здатна гармонізувати життя людини через виключно природне право, з яким людина безпосередньо пов'язує своє суспільно-правове буття. Адже людина володіє правом свободи для того, щоб почуватися вільною у своїх діях, усвідомлюючи чіткі межі між уседозволеністю і відповідальністю, аналізом і справедливістю, узгодженістю своїх вчинків із вимогами верховенства права. Саме тому людина, в якій розвинена свобода волі, володіючи високим рівнем свідомості та правосвідомості, спроможна створити гідні умови формування громадянського суспільства та соціальної держави проєвропейської орієнтації.

Удосконалено категорійний апарат дослідження свободи волі людини, що дало змогу, в межах філософсько-правового аналізу, трактувати це поняття як складний і багатовимірний феномен не лише для теоретичного вивчення, але й задля його практичної імплементації в правові норми, процедури, форми, міжособистісні та суспільні відносини, правовідносини

тощо. Тому слід розмежовувати поняття «юридична свобода волі» від поняття «фактична свобода волі», враховуючи досліджений умовний її поділ на «внутрішню» і «зовнішню», зосередившись на двох її рівнях – «свобода від» (негативна) і «свобода для» (позитивна).

Застосування філософсько-правової методології вивчення поняття «свобода волі людини» дало змогу з'ясувати, що визначне місце у філософсько-правовому дискурсі посідає розкриття діалектики взаємозв'язку об'єктивного та суб'єктивного в суспільно-правовому бутті людини, що виражає вимір залежності чи незалежності людської особистості від свободи, характер і засади вільної життєдіяльності, наявність сил і чинників, які детермінують розвиток людини в конкретних просторі та часі. Тим не менше, для того, щоб людина в межах правової соціалізації відчувала себе вільною та імплементувала у відносини власну свободу, необхідною є безумовна гармонія суспільства, держави та людини, що й проявляється в об'єктивній обумовленості людського буття. Тобто для людини її свобода волі імплементується через власний внутрішній імператив, що спонукає бути вільною від зовнішніх факторів впливу, сформованих у процесі суспільного формування особистості та її правової соціалізації.

Відтак у роботі удосконалено аргументацію походження свободи волі як невід'ємної цінності людини, даної їй як благо. Тим не менше, людина не завжди усвідомлює аксіологічну перспективу самої свободи, що призводить до свідомого її обмеження або й втрати. Промовистим прикладом обмеження свободи волі людини можуть слугувати місця позбавлення волі (в'язниці, пенітенціарні служби та ін.). В таких місцях людина переосмислює своє життя, а відтак починає в абсолютно новому амплуа цінувати свободу незалежно від того, чи це свобода волі, моралі, соціальна, правова чи будь який інший її вимір.

Систематизовано теоретизацію поняття свободи волі людини, відповідно до якої вольовий характер людини відображає міру свободи людської особистості, характеризує її як здатну до мислення особу, як таку,

що вміє бути відповідальною за власні дії і вчинки, зважаючи на здатність свободи волі керувати діяльністю і перетворювати людину на господаря власної поведінки.

Фундаментальні принципи аксіологічно-нормативного виміру свободи волі людини дали можливість підсумувати, що воля є вищим благом людини, завдяки якому вона спроможна підпорядковувати власні бажання, пориви, діяльність, вчинки та, що головне, приймати свідомі та цілеспрямовані рішення щодо правового/неправового статусу своєї поведінки у суспільстві та державі. Отже, воля – стрижень людського єства, який водночас є божественним даром людині, отриманим від народження. Характерною особливістю волі є її універсальність, адже вона дає право людині бути особистістю. Поєднуючи ресурси розуму та волі, людина має можливість вибору мети своєї власної дії, а також способу її досягнення. А оскільки розум – знання, воля – свобода, то вони стають основними рушіями прийняття конкретного рішення. Відтак людина володіє правом свободи для того, щоб почуватися вільною у своїх діях, усвідомлюючи чіткі межі уседозволеності й відповідальності, аналізом і справедливості, узгоджуючи свої вчинки з вимогами верховенства права.

Проаналізовано дослідження окремих рівнів свободи волі людини, що дало змогу вивчити та дослідити здатність цього філософсько-правового феномену мати як позитивні, так і негативні наслідки для людини (до позитивного результату свободи волі слід віднести можливість вибору, натомість, негативним результатом пропонується вважати порушення прав і свобод людини, втрату моральних орієнтирів і цінностей як прояву відсутності зовнішніх обмежень).

На основі експлікації пізнавальної природи аксіологічно–нормативної парадигми свободи волі людини запропоновано трактувати свободу волі людини як її здатність усвідомлювати свої вчинки, що можуть виражатися як випадкові форми поведінки, спричинені послідовною та обґрунтованою системою якісно об'єктивних закономірностей та нести відповідальність за

вибір. Беручи до уваги той факт, що право завжди є основою регуляції і ціннісною складовою суспільних відносин, людину, яка спроможна нести відповідальність за власні дії і вчинки та їх наслідки, слід визнавати частиною суспільно-правових, політичних, релігійних, моральних відносин. Відтак саме свобода волі та відповідальність у процесі культурно-історичного розвитку людини набули статусу складових реалізації права.

Аксіологічно-нормативне визначення свободи волі людини як основної структурної складової реалізації права слугувало обґрунтуванню тези, згідно з якою, свобода волі людини є частиною об'єктивної дійсності, що відображає загальну особливість людини бути вільною від будь-чого та будь-кого. Зокрема, доведено, що свобода волі у правовій реальності формує певний підвид правового буття людини, зважаючи на тісний зв'язок права та свободи людини, що виражає потребу людини в зовнішньому контролі, адже поза ним свобода волі здатна спричинити свавілля. Свободи волі людини та норми формують логічний мінімум деонтологічної реальності. Взаємозв'язок між ними виражається в такому: якщо людина не вільна (прояв детермінізму), вона не здатна відповідати за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої дії та вчинки, то не може йтися і про деонтологічні норми. Людина здебільшого, підкоряється законам деонтологічного впливу, що охоплюють норми етичного та емпірично-онтологічного, причинного характеру.

Ключові слова: свобода волі, аксіологія, цінності, норма, право, громадянське суспільство, демократична держава, філософія права.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ярунів М. І. Філософсько-правовий аналіз свободи волі людини. Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання. 2015. № 6. С. 376–379.
2. Ярунів М. І. Аксиологічно-нормативне обґрунтування свободи волі людини. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». Одеса: МГУ, 2015. № 18. С. 14–17.
3. Ярунів М. І. Свобода волі як прояв екзистенції людини в правовій реальності. Прикарпатський юридичний вісник. Серія «Право». Івано-Франківськ: НУ «ОЮА», 2016. № 2 (11). С. 12–17.
4. Ярунів М. І. Експлікативна інтерпретація свободи волі в онтологічному змісті українського націоналізму. Вісник Херсонського державного університету. Серія «Право». Херсон, 2016. № 6. С. 171–174.
5. Ярунів М. І. Free will as praxeological basis of forming the state of social and democratic orientation. *Legea si viata*. Молдова, 2017. № 5/2. С. 155–158.
6. Ярунів М. І. Філософська проблематика феномену толерантності в релігійному контексті. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: матеріали IV Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р.). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2015. С. 65–66.
7. Ярунів М. І. Свобода волі людини в контексті аксиологічно-нормативної парадигми. Стратегія майбутнього: соціально-філософський вимір: матеріали круглого столу (м. Одеса, 19 листопада 2015р). Одеса: ОДУВС, 2015. С. 189–192.
8. Ярунів М. І. Свобода та відповідальність як основний елемент побудови громадянського суспільства в Україні. Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: матеріали звітної

наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 16 жовтня 2015 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2015. С. 322–325.

9. Ярунів М. І. Свобода людини як запорука демократичного суспільства. Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 березня 2016 р.). Одеса: ОДУВС, 2016. С. 128–129.

10. Ярунів М. І. Загальна характеристика правової реальності в Україні. Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики: тези науково-практичного семінару (до 20-ої річниці Конституції України) (м. Львів, 24 червня 2016 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 354–359.

11. Ярунів М. І. Цінність свободи у становленні української державності. Релігія у глобальному світі: матеріали Міжнародного форуму (м. Житомир, 29–30 вересня, 2016 р.). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2016. С. 74–76.

12. Ярунів М. І. Розвиток правової культури в сучасних українських реаліях. Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: зб. матеріалів XVIII Всеукраїнської наукової конференції викладачів, молодих науковців і студентів (м. Харків, 29 листопада, 2016 р.). Х.: Право, 2016. С. 82–85.

13. Ярунів М. І. Трансформація ціннісних орієнтирів сучасної молоді в Україні. Глобалізований світ: випробування людського буття: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 6 жовтня, 2017 р.). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2017. С. 173–176.

ANNOTATION

Yaruniv M. I. Axiological and normative paradigm of the freedom of the man will. – Manuscript rights reserved.

The thesis for a scientific degree of candidate of Legal Sciences in speciality 12.00.12 – Philosophy of Law. – Lviv State University of Internal Affairs of the MIA of Ukraine, Lviv, 2018.

The research is devoted to the comprehensive study of the axiological and normative grounding of the freedom of will from the intentional positions of ontology, epistemology, humanistic and legal anthropology and the ideal system of legal values within the philosophical and legal discourse. It is therefore substantiated that in the legal reality the freedom of will is able to fully realize its effectiveness and for a civilized man it can become a new, more effective instrument for the achievement of legal freedom in civil society.

The research is based on the proof that in the current conditions of the socio-political, moral and legal situation in Ukraine and in the world, the need for a new scientific philosophical and legal discourse and the search for new methodological approaches to the grounding of interesting problems of the philosophy of law as a science, in particular the issues of the axiological and normative paradigm of the freedom of a man will is updated. There is a need to study the immanent socially significant system of rational and irrational component of development which reflects the freedom of a man will as the creator of the co-evolution of a man, society, state and naturally motivated force of the environment.

It is suggested to treat freedom of a man will as his ability to realize and take responsibility for the choice of his actions, which can be expressed as accidental forms of behavior, caused by a consistent and substantiated system of qualitatively objective regularities. Today, the axiological and normative grounding of freedom of a man will is associated with several factors, among which the following should be distinguished: the awareness of the possibility of their own choice through natural will and desire for change; the desire to isolate their own «I»;

understanding of the value of personal natural freedom of will; a significant role of the state in imposing its normative and legal limitations on human actions, which influenced the awareness of responsibility for their actions; the value of freedom of a man will, laid in its natural beginning as a human person.

It is proved that for a person his freedom of will is implemented through his own internal imperative, which induces to be free from external influence in the process of social formation of the individual and his legal socialization. A direct restriction of freedom of a man will necessarily causes significant damage to consciousness and legal consciousness, since it negatively influences and distorts legal behavior towards the already deliberate omission of the legal field, that reduces the essence of a man to the «tool» of manipulations in state-building and law-making processes.

It is found out that the freedom of will is capable of harmonizing human life through the exclusively natural right with which a person directly associates his social and legal being. After all, a person has the right to freedom in order to feel free in his actions, being aware of the clear boundaries between the permissiveness and responsibility, analysis and justice, the coherence of their actions with the requirements of the rule of law. That is why a person with developed freedom of will, having a high level of consciousness and legal awareness, is capable of creating decent conditions for the formation of a civil society and a social state of pro-European orientation.

The categorical apparatus of the study of the freedom of a man will is improved, which made it possible, within the limits of philosophical and legal analysis, to interpret this concept as a complex and multidimensional phenomenon not only for theoretical study, but also for its practical implementation in legal norms, procedures, forms, interpersonal and social relationships, legal relationships, etc. Therefore, the notion of «legal freedom of will» should be distinguished from the notion of «actual freedom of will», taking into account its conditional division into the «internal» and «external», focusing on its two levels – «freedom from» (negative) and «freedom for» (positive).

The application of the philosophical and legal methodology of the study of the concept of «the freedom of a man will» made it possible to find out that a prominent place in the philosophical and legal discourse takes the discovery of the dialectic of the interrelation of the objective and subjective in the social and legal being of a man, expressing the measurement of dependence or the independence of the human personality from freedom, the nature and principles of free life, the presence of forces and factors that determine the development of a man in a specific space and time. Nevertheless, in order for a person to feel free and to implement his own freedom into the relations within the framework of legal socialization, it is necessary to unconditionally harmonize society, state and man that are manifested in the objective stipulation of human existence. That is, for a person, his freedom of will is implemented through his own internal imperative, which induces to be free from external factors of influence, formed in the process of social formation of the individual and his legal socialization.

Thus, the reasoning of the origin of free will as an inalienable personal value given to her as a blessing is improved. Nevertheless, a man is not always aware of the axiological perspective of freedom itself that leads to its deliberate restriction or loss. A good example of limiting the free will of the person can be places of imprisonment (prisons, penitentiary services, etc.). In such places, a person rethinks his lives, and thus begins to value freedom in an entirely new role regardless of whether it is freedom of will, moral, social, legal or any other dimension.

The theorizing of the notion of free will of the person is systematized, according to which the volitional character of a person reflects the level of freedom of the human personality, characterizes her as capable to think, to be responsible for his own actions and deeds, taking into account the ability of free will to lead the activity and transform the person into the owner of his own behavior.

The fundamental principles of the axiological and normative dimension of free will of the person made it possible to conclude that the will is the supreme blessing of the person by which he is able to subordinate his own desires, impulses,

activities, actions and, most important, to make conscious and purposeful decisions about the legal / non-legal status of his behavior in the society and the state. Consequently, will is the core of a human being, which at the same time is a divine gift to a person, given to her from the birth. A characteristic feature of the will is its versatility, since it gives the person the right to be a personality. By combining the resources of mind and will, a man has the opportunity to choose the purpose of their own actions, as well as the way to achieve it. And since mind – knowledge, will – freedom, then they become the main drivers of a specific decision. Hence, a person has the right to freedom in order to feel free in his actions, being aware of the clear limits of the permissiveness and responsibility, analysis and justice, by coordinating his actions with the requirements of the rule of law.

The research of separate levels of the freedom of a man will is analyzed, which makes it possible to study and investigate the ability of this philosophical and legal phenomenon to have both positive and negative consequences for a person (the positive result of free will should include the possibility of choice, by contrast, the negative result may include violation of rights and human freedoms, loss of moral standards and values as a manifestation of the absence of external constraints).

On the basis of the explication of the cognitive nature of the axiological and normative paradigm of freedom of a man will, it is proposed to treat free will of the person as his ability to realize his actions, which can be expressed as random forms of behavior, caused by a consistent and substantiated system of qualitatively objective regulations and take responsibility for the choice. Taking into account the fact that law is always the basis of regulation and value component of social relations, a person who is capable of taking responsibility for his actions and their consequences should be recognized as a part of social and legal, political, religious, and moral relations. Therefore, freedom of will and responsibility in the process of cultural and historical development of a person has become the status of components of the realization of law.

The axiological and normative definition of freedom of a man will as the main structural component of the realization of law served as the basis for the thesis grounding, according to which, freedom of a man will is a part of objective reality, which reflects the general personality of a man to be free from anything and anyone. In particular, it is proved that free will in the legal reality forms a certain subtype of the legal existence of a person, taking into account the close connection between human rights and freedoms, which expresses the need of a person for external control, since outside of it freedom of the will can lead to arbitrariness. Freedom of a man will and norms form the logical minimum of deontological reality. The relationship between them is expressed in this way: if a person is not free (manifestation of determinism), it is not able to take responsibility for his actions, and if it is not responsible for his actions and deeds, then we cannot speak about deontological norms. Man, for the most part, obeys the laws of deontological influence, covering norms of ethical and empirical-ontological, causal character.

Key words: freedom of will, axiology, values, norm, law, civil society, democratic state, philosophy of law.

**LIST OF WORKS PUBLISHED BY THE AUTHOR
ON THE THESIS SUBJECT**

1. Yaruniv M. I. Philosophical and legal analysis of free will of man. Comparative and analytical right: Electronic scientific professional edition. 2015. №6. P. 376–379.
2. Yaruniv M. I. Axiological and normative substantiation of human freedom. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series «Law». Odessa: MSU, 2015. No. 18. P. 14–17.
3. Yaruniv M. I. Free will as a manifestation of human existence in the legal reality. Pricarpathian legal news letter. The series «Law». Ivano-Frankivsk: NU «OYA», 2016. № 2 (11). P. 12–17.
4. Yaruniv M. I. Explicative interpretation of free will in the ontological sense of Ukrainian nationalism. Scientific Bulletin of Kherson state university. The series «Law». Kherson, 2016. №6. P. 171–174.
5. Yaruniv M. I. Free will as a praxeological basis for the formation of a state of social and democratic orientation. Legea și viața. Moldova, 2017. № 5/2. P. 155-158.
6. Yaruniv M. I. Philosophical Problems of the Phenomenon of Tolerance in a religious context. Tolerance as a socio-humanitarian problem of the present: materials of the IV International scientific and theoretical Conference (Zhytomyr, October 1–2, 2015). Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University, 2015. P. 65–66.
7. Yaruniv M. I. Free will of man in the context of the axiological-normative paradigm. Strategy of the future: socio-philosophical dimension: materials of the round table (Odessa, November 19, 2015). Odessa: ODUVS, 2015. P. 189–192.
8. Yaruniv M. I. Freedom and responsibility as the main element of civil society building in Ukraine. Problems of legal reform and civil society building in Ukraine: materials of the report on the scientific conference of adjunct students,

postgraduate students and applicants (Lviv, October 16, 2015). Lviv: LvDUVS, 2015. P. 322–325.

9. Yaruniv M. I. Human freedom as a pledge of a democratic society. Role and place of law-enforcement bodies in the development of a democratic state under the rule of law: materials of the VIII International Scientific and Practical Conference (Odessa, March 25, 2016). Odessa: ODUVS, 2016. P. 128–129.

10. Yaruniv M. I. General characteristic of legal reality in Ukraine. Contemporary constitutionalism: the problems of theory and practice: theses of the scientific and practical seminar (to the 20-th anniversary of the Constitution of Ukraine) (Lviv, 24 June 2016). Lviv: LvDUVS, 2016. P. 354–359.

11. Yaruniv M. I. The value of freedom in the formation of ukrainian statehood. Religion in the global world: materials of the International forum (September 29–30, 2016). Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko state university, 2016. P. 74–76.

12. Yaruniv M. I. Development of legal culture in contemporary ukrainian realities. Ukrainian socium: socio-political analysis of the present and future forecast: a collection of materials of the XVIII All-ukrainian scientific conference of teachers, young scientists and students (Kharkiv, November 29, 2016). Kharkiv: Law, 2016. P. 82–85.

13. Yaruniv M. I. Transformation of values of modern youth in Ukraine. The globalized world: the test of human being: materials of the International scientific and theoretical conference (Zhytomyr, October 6, 2017). Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko state university, 2017. P. 173–176.

ЗМІСТ

Вступ	17
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини ...	26
1.1. Генеза концептуальних напрямів розуміння свободи волі людини у філософському та правовому дискурсах	26
1.2. Методологічні засади дослідження аксіологічно-нормативного концепту свободи волі людини	42
<i>Висновки до розділу 1</i>	54
Розділ 2. Філософське осмислення свободи волі людини	56
2.1. Іntenціональні концепти аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини	56
2.2. Свобода волі людини у філософії	73
2.3. Свобода волі людини у праві	96
2.4. Філософсько-правовий аналіз свободи волі людини	110
2.5. «Свобода волі» як прояв екзистенції людини в правовій реальності.....	125
<i>Висновки до розділу 2</i>	137
Розділ 3. Філософсько-правова праксеологія аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі	139
3.1. Феноменологічна доцільність аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі	139
3.2. Філософсько-правова зумовленість впливу свободи волі людини на правотворчі процеси в Україні	152
3.3. Свобода волі людини як імплементація ідеалу права у державу соціально-демократичної орієнтації та громадянське суспільство	160
<i>Висновки до розділу 3</i>	169
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176

ВСТУП

Актуальність теми. Свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. Цей вислів має надзвичайно глибокий зміст. Із огляду на тему нашого дослідження, вважаємо, що держава повинна бути гарантом підтримання правил, які забезпечували б свободу кожного члена суспільства. Тобто правила, підтримувані владою, полягають у захисті одного громадянина від свободи іншого. Що стосується вирішення конфліктів між свободами різних суб'єктів, то ситуація не завжди проста й однозначна, як це може здаватися. Більшість ситуацій і справді є складними, наприклад, право на життя та здоров'я і свободу одного індивіда ніколи не можуть порушуватися свободою іншого, який бажає розваг. Інакше кажучи, один не може розважатися так, щоб завдавати шкоди здоров'ю чи призвести до смерті іншого. У цьому разі право на здоров'я та життя має вищий пріоритет, ніж право на розваги.

У рамках онтологічної ретроспекції поняття «свобода» набуває історичного змісту в іншому понятті – «свобода волі». Саме онтологічний вимір свободи волі людини дасть змогу простежити суперечності, характерні для цієї філософсько-правової категорії.

Нинішня концептуалізація дослідження свободи волі людини формувалася винятково під впливом детермінізму. Загалом свобода волі є складовою особистості, її творчої та діяльнісної активності. Це не так здатність ухвалювати конкретні рішення, як уміння її реалізовувати. Безумовно, ця здатність до реалізації залежить, окрім впливу з боку соціального середовища, від рівня інтелектуальної й правової культури. Своєю чергою, реалізація відбувається тільки у разі збігу передбачуваних цілей із основними суспільно значущими тенденціями розвитку держави соціально-демократичної орієнтації. Це відбувається тому, що воля людини не лише піддається зовнішнім впливам, нерідко таким, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві нормам і традиціям, а й ще тому, що свобода вибору (в контексті свободи волі) безпосередньо пов'язана із постійним

підвищенням рівня духовно-моральної культури людини, поведінкової структури, аксіологічної складової діяльності тощо.

Зважаючи на суспільно-політичну, морально-правову ситуацію в Україні та й, зрештою, у світі, актуалізується потреба у новому науковому філософсько-правовому дискурсі та пошуку нових методологічних підходів до обґрунтування цікавих проблем філософії права як науки, зокрема питань аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини. Тут постає потреба в дослідженні саме іманентної суспільно значущої системи раціонально-ірраціональної складової розвитку, що відображає свободу волі людини як творця коеволюції людини, суспільства, держави та природно вмотивованої сили навколишнього середовища.

Вирішення науково-прикладної проблеми, задекларованої у темі дослідження, відображено у трактатах, ученнях, наукових розвідках, працях таких філософів, мислителів, учених та дослідників, як: Платон, А. Августин, Т. Аквінський, Арістотель, А. Бергсон, М. Бердяєв, Ж.-Л. Бержель, В. Віндельбанд, Е. Гартман, А. Гільдебранд, Г. Гегель, Т. Гоббс, П. Гольбах, Р. Декарт, І. Кант, С. К'єркегор, А. Кентерберійський, А. Клервоський, А. Ленгле, Б. Леоні, М. Лоський, О. Меньє, Є. Муньє, Ф. Ніцше, В. Нерсесянц, Дж. Ролз, В. Соловйов, В. Франкл, Е. Фром, С. Шевелева, А. Шопенгауер, Л. Штраус, П. Юркевич та ін. Серед українських науковців варто виокремити В. Бліхара, М. Боднарчука, В. Вовк, Т. Гарасиміва, В. Грищука, О. Грищук, О. Данильяна, В. Дудченко, В. Зубрицького, В. Канціра, А. Карася, М. Кельмана, А. Козловського, М. Костицького, С. Максимова, В. Мельника, О. Омельчука, В. Ортинського, Н. Ортинську, П. Рабіновича, С. Рабіновича, А. Романову, Л. Ситниченка, С. Сливку, А. Токарську, М. Требіна, М. Цимбалюка, Б. Шандри, М. Штангрета, І. Шутака та ін.

Актуальність проблематики, задекларованої у темі дослідження, підтверджує і необхідність діяльнісного методу в наукових дослідженнях, спрямованих на простеження закономірностей оптимізації цілісного становлення людини до себе, суспільства та держави.

Окрім того, одним із вирішальних чинників вибору теми дисертації є усвідомлення взаємозв'язку між кризами суспільно-політичною, релігійно-моральною і кризою волі людини (глобальне поширення свавілля), що характерно для українського суспільства і виявляється у страху перед особистісною відповідальністю, формуванні відчуження людини від своєї діяльності й від дотримання правової культури.

Гене́за поняття права здебільшого пов'язана з розумінням свободи волі. У межах німецької філософської парадигми початком права вважалася воля, яка є свобідною, оскільки саме свобода є її субстанцією і визначенням, а система права є основою реалізації свободи. Зрештою, філософські й юридичні дослідження вказують на те, що воля становить і трансформацію суб'єктивності в об'єктивність, і єдність теоретичної свідомості з практичною діяльністю й активністю, дієвість опредметненої свідомості, і цілеспрямованість регулювання діяльності, поведінки щодо стосовно дійсності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених Національною академією правових наук України 3 березня 2016 р. № 14-10, відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, яка затверджена Указом Президента України 25 серпня 2015 р. № 501/2015, а також у контексті наукових досліджень кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ: «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (Державний реєстраційний номер 0116U004758).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертації полягає у філософсько-правовій концептуалізації аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі *завдання*:

- проаналізувати історіографію проблеми аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини;
- обґрунтувати філософсько-правову методологію вивчення поняття «свобода волі людини»;
- визначити фундаментальні принципи аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини;
- узагальнити основні етапи формування ідеї свободи волі людини у філософсько-правовому дискурсі;
- дослідити експлікацію пізнавальної природи аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини;
- висвітлити гносеологічні засади свободи волі людини у філософії права;
- окреслити пізнавальну кореляцію свободи волі людини і права;
- аксіологічно й нормативно обґрунтувати свободу волі людини як основну складову реалізації права;
- довести раціонально-практичну доцільність аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини;
- визначити філософсько-правові концепти впливу свободи волі людини на нормотворчі та правотворчі процеси в Україні;
- інтегрувати свободу волі людини як матеріалізацію ідеалу права у формування держави соціально-демократичної орієнтації.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини як контекст аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини.

Предмет дослідження – аксіологічно-нормативна парадигма свободи волі людини.

Методи дослідження. У дослідженні за основу взято сукупність сучасних методів наукового пізнання, зокрема методи *аналізу* та *синтезу*, *порівняння*, *абстрагування*, *аналогії* (підрозділи 1.1, 1.2), що дали змогу генезувати концептуальні напрями філософсько-правового дискурсу розуміння свободи волі людини та визначити методологічні засади дисертації; принципи

вивчення предмета дослідження, зокрема *плюралізму* (підрозділ 2.1), котрий дав змогу визначити основні феноменологічні складові аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини; *всебічності* та *системності* (підрозділи 2.1, 2.3), що сприяли ґрунтовному дослідженню ідеї свободи волі людини у філософії і праві.

Таку методологічну різноманітність застосовано для комплексного вивчення наукової проблеми шляхом поєднання методів, похідних від індуктивної та дедуктивної логіки. *Синергетично-герменевтичний метод* дав змогу виявити причинно-наслідкові зв'язки для окреслення розвитку ідеї свободи волі людини у системі державних, релігійних, етичних, філософських і правових відносин (підрозділи 2.5, 3.2, 3.3). Дослідження структури аксіологічно-нормативної парадигми супроводжує процес інтерпретації її впливу на визначення свободи волі людини у філософії права (підрозділи 2.4, 3.1).

Структура дисертації загалом відповідає принципам індуктивного способу мислення: у першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини; у другому здійснено філософське осмислення свободи волі людини; у третьому розділі детально проаналізовано аксіологічно-нормативну парадигму свободи волі людини з погляду праксеології.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці проведено комплексне дослідження аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі із інтенціональних позицій онтології, гносеології, гуманістично-правової антропології й ідеальної системи правових цінностей у межах філософсько-правового дискурсу.

У результаті дослідження:

вперше:

– обґрунтовано, що саме свобода волі в правовій реальності здатна повною мірою реалізувати свою ефективність у статі для цивілізованої

людини новим, більш ефективним інструментом досягнення правової свободи в громадянському суспільстві;

– запропоновано трактувати свободу волі людини як її здатність усвідомлювати та нести відповідальність за вибір своїх учинків, що можуть виражатися як випадкові форми поведінки, спричинені послідовною й обґрунтованою системою якісно об'єктивних закономірностей. Сьогодні аксіологічно-нормативне обґрунтування свободи волі людини пов'язують із декількома чинниками, з-поміж яких слід виокремити такі: усвідомлення можливості власного вибору за допомогою природної волі та прагнення до змін; намагання виокремити своє «Я»; розуміння цінності особистої природної свободи волі; значна роль держави в накладенні нею нормативно-правових обмежень дій людини, що вплинуло на усвідомлення відповідальності за свої вчинки; цінність свободи волі людини, закладена в її природному началі як людської особистості;

– доведено, що для людини її свобода волі імплементується через власний внутрішній імператив, що спонукає бути вільною від зовнішнього впливу в процесі суспільного формування особистості й її правової соціалізації. Безпосереднє обмеження свободи волі людини неодмінно завдасть значної шкоди свідомості та правосвідомості, адже негативно впливає, викривлюючи правову поведінку в бік свідомого оминання правового поля, чим зводить сутність людини до «інструменту» маніпуляцій у державотворчих і правотворчих процесах;

– з'ясовано, що саме свобода волі здатна гармонізувати життя людини через виключно природне право, з яким людина безпосередньо пов'язує своє суспільно-правове буття. Адже людина володіє правом свободи для того, щоб почуватися вільною у своїх діях, усвідомлюючи чіткі межі між уседозволеністю і відповідальністю, аналізом і справедливістю, узгодженістю своїх учинків із вимогами верховенства права. Саме тому людина, в якій розвинена свобода волі, володіючи високим рівнем свідомості та правосвідомості, спроможна створити гідні умови формування

громадянського суспільства та соціальної держави проєвропейської орієнтації;

удосконалено:

– категорійний апарат дослідження свободи волі людини, що дало змогу в межах філософсько-правового аналізу трактувати це поняття як складний і багатовимірний феномен не лише для теоретичного вивчення, але й задля його практичної імплементації в правові норми, процедури, форми, міжособистісні та суспільні відносини, правовідносини тощо. Тому потрібно розмежовувати поняття «юридична свобода волі» від поняття «фактична свобода волі», враховуючи досліджений умовний її поділ на «внутрішню» і «зовнішню», зосередившись на двох її рівнях – «свобода від» (негативна) і «свобода для» (позитивна);

– аргументацію походження свободи волі як невід’ємної цінності людини, даної їй як благо. Проте людина не завжди усвідомлює аксіологічну перспективу свободи, що призводить до свідомого її обмеження або й втрати. Промовистим прикладом обмеження свободи волі людини можуть слугувати місця позбавлення волі (в’язниці, пенітенціарні служби тощо). В таких місцях людина переосмислює своє життя, а відтак починає в абсолютно новому амплуа цінувати свободу незалежно від того, чи це свобода волі, моралі, соціальна, правова чи будь-який інший її вимір;

– теоретизацію поняття свободи волі людини, відповідно до якої вольовий характер людини відображає міру свободи людської особистості, характеризує її як здатну до мислення особу, як таку, що вміє бути відповідальною за свої дії та вчинки, зважаючи на здатність свободи волі керувати діяльністю і перетворювати людину на господаря своєї поведінки;

дістали подальший розвиток:

– дослідження окремих рівнів свободи волі людини, що дало змогу вивчити та дослідити здатність цього філософсько-правового феномену мати і позитивні, і негативні наслідки для людини (до позитивного результату свободи волі слід віднести можливість вибору, натомість, негативним

результатом пропонується вважати порушення прав та свобод людини, втрату моральних орієнтирів і цінностей як вияву відсутності зовнішніх обмежень);

– інтерпретації підходів до визначення свободи волі людини як морально-етичної норми, основою якої є свідомий вибір, що ґрунтується на емпіричних засадах, не суперечить загальноправовій і соціальній поведінці в суспільстві. З огляду на це, слід розглядати саме «вільну волю», обґрунтовуючи цю доцільність тезою про те, що моральні цінності за природною сутністю співвідносяться зі свободою волі людини;

– засади філософсько-правового дискурсу в частині суспільного буття, значущим елементом якого, без сумніву, є людина, яка бере на себе відповідальність за свої дії, вчинки та їхні наслідки, виявляючи осмислення, усвідомлення, розуміння особистої свободи, не перетинаючи межі морально-етичних норм, що на ментальному рівні взаємопов'язані зі свободою волі;

– філософське осмислення терміна «свобода волі», що простежує спрямування волі «на пошуки себе в поведінці», на те, щоб учинки були корисними в суспільно-правовому просторі. В такому контексті воля скеровується у бік виконання людиною саме тієї ролі, яка є необхідною для гармонізації життя.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що обґрунтовані в дисертаційній роботі наукові висновки стосовно аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини спрямовані на їх імплементацію у правозастовну та правотворчу діяльності.

Окремі положення дисертації можуть бути використані також: в освітньому процесі під час підготовки і викладання навчальних дисциплін «Філософія», «Філософія права», «Соціологія права», «Професійна етика юриста», «Теорія держави і права» тощо, а також для написання підручників, навчальних посібників із філософії, філософії права, правознавства та ін; у науково-дослідній сфері для усунення прогалин і суперечностей стосовно вивчення аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини у межах філософсько-правового дискурсу.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, викладені у дисертації, оприлюднено на науково-практичних заходах, зокрема: IV Міжнародній науково-теоретичній конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р.); круглому столі «Стратегія майбутнього: соціально-філософський вимір» (м. Одеса, 19 листопада 2015 р.); звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 16 жовтня 2015 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави» (м. Одеса, 25 березня 2016 р.); науково-практичному семінарі «Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики (до 20-ї річниці Конституції України)» (м. Львів, 24 червня 2016 р.); Міжнародному форумі «Релігія у глобальному світі» (м. Житомир, 29–30 вересня 2016 р.); XVIII Всеукраїнській науковій конференції викладачів, молодих науковців і студентів «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (м. Харків, 29 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Глобалізований світ: випробування людського буття» (м. Житомир, 06 жовтня 2017 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 13 публікаціях, із них чотири наукові статті – у фахових виданнях України з юридичних наук, одна – у науковому періодичному виданні іноземної держави (Республіка Молдова) та вісім – тези доповідей на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із анотацій, вступу, трьох розділів, що охоплюють 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 191 сторінку, з яких основного тексту – 161 сторінка, список використаних джерел – 14 сторінок (194 найменування), додаток розміщено на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АКСІОЛОГІЧНО-НОРМАТИВНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ СВОБОДИ ВОЛІ ЛЮДИНИ

1.1 Генеза концептуальних напрямів розуміння свободи волі людини у філософському та правовому дискурсах

Зробивши проєвропейський вибір під час Революції Гідності, українці визначилися як нація, що розвивається в руслі гуманізму, справедливості, рівності, толерантності. Ми довели, що готові боротися за цінності громадянського суспільства та їх утвердження у своїй державі. Для цього необхідно здійснити реформи в усіх сферах життя суспільства, охоплюючи владну вертикаль. Першими кроками на цьому шляху має стати боротьба з корупцією, посилення контролю за виділенням та розподілом бюджетних коштів, налагодження виробництва. Саме такі кроки, на нашу думку, стануть основою подальших позитивних перетворень в українському суспільстві.

Трансформаційні процеси, які сьогодні відбуваються в Україні, відкривають перед нашими громадянами можливості для побудови громадянського суспільства та правової держави, а у підсумку дадуть рівні права та можливості для самореалізації кожного. Зрозуміло, що це процес довготривалий та потребує чималих зусиль не лише з боку керівництва держави, а й від пересічних громадян. Кожен з нас повинен усвідомити власну відповідальність за себе, свої вчинки та їх наслідки, за державу, у якій живе.

Справді громадянським є таке суспільство, у якому більшість людей усвідомлено вчиняють відповідно до морально-етичних вимог суспільства та державних вимог закону, можуть передбачити можливі наслідки здійсненого ними і в результаті готові за них відповідати. Тобто громадянське

суспільство цінує унікальність кожної людини, підтвердженням чого є надане їй право вчиняти відповідно до своїх переконань, виходячи з певних міркувань, тобто за людиною визнається свобода волі.

Конституція України 1996 року проголосила людину найвищою соціальною цінністю: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Однак, як свідчать статистика та дані різноманітних соціологічних досліджень, ця теза має швидше декларативний характер і практикою часто не підтверджується. Дуже часто людина, що завдає шкоди іншій людині, не відповідає за вчинене.

Нормативно-правова база нашої держави повинна регулювати відносини у різноманітних сферах життя суспільства, але вимога дотримуватися закону застосовується зазвичай до пересічних громадян, більш заможні люди, на жаль, не відповідають перед законом. Для того, щоб ситуація змінилася, необхідно в першу чергу провести ґрунтовні філософсько-правові дослідження, на основі висновків та рекомендацій яких розробити конкретні плани, програми, які сприятимуть зменшенню розшарування українського суспільства, гарантуватимуть рівність усіх громадян перед законом. Одним із таких досліджень має стати філософсько-правовий аналіз свободи волі людини як рушійної сили усіх її вчинків.

Дискусії стосовно свободи волі людини найчастіше зводилися до дилеми про те, чи розум людини вільний у прийнятті рішень, а людина у своїх вчинках і діях, чи все це визначено наперед. Відповідь на це питання потребує ґрунтовного аналізу праць не лише філософів, теологів, а й правознавців, оскільки такі поняття, як вибір, моральний вибір, відповідальність нерозривно пов'язані зі свободою волі та становлять значний інтерес для науковців-правників, адже допомагають з'ясувати зміст

понять «позитивного» та «природного» права, приватного та публічного права.

Над питаннями, пов'язаними зі свободою, замислювалися філософи ще з часів античності, та, попри це, і в XXI сторіччі вони залишаються не з'ясованими до кінця.

Поняттям «свобода» у його нинішньому традиційному розумінні антична філософія не оперувала. Свобода сприймалася як відповідальність людини за свою поведінку та забезпечення інтересів держави. Свобода трактувалася як відповідальність людини перед державою, у якій вона живе (для прикладу так вважав Платон) [2, с. 352–357]. Відтак, відповідальність як риса характеру людини формується впродовж усього її життя, людина повинна прагнути поєднати, гармонізувати власні інтереси та інтереси суспільства.

Інший видатний філософ античності Арістотель розглядав свободу як «можливість поперемінно з іншими брати участь у владі, впливати на формування державної волі» [3, с. 66–68]. На погляди Арістотеля безперечний вплив мав тогочасний державний лад – рабовласницький. Саме тому категорію свободи у його вченні можна застосовувати тільки до вільних людей, а не до рабів, оскільки раб не мав права нічим розпоряджатися, навіть своїм життям, та був змушений виконувати вказівки господаря.

Філософ у своїй концепції вживав терміном «проайресіс», який можна тлумачити як свідомий вибір. Він розмежовує довільний і недовільний вчинок, наслідками яких є свідомий або несвідомий вибір. Арістотель визнає за людиною право вибору здійснювати чи не здійснювати певний вчинок, тобто свободу волі.

Ще один античний філософ Плотін висловлював дещо інші погляди. На його думку, у людській владі перебуває «лише те, що робиться чи не робиться за бажанням нашої волі. ... Що відбувається з цієї волі, що здійснюється нею, лише це і є в нашій повній владі, чого вона хоче, і що вона

без будь-якої перешкоди породжує, діючи всередині себе або ззовні, – це і є найперше і найближче за все, те, що цілком залежить від нас» [4, с. 390].

Філософи античної епохи заклали основи, розробили ті першопочатки, з яких у подальшому розвивалося та вдосконалювалося вчення про свободу волі людини. Зрозуміло, що вони оперували дещо іншими термінами, ніж ми використовуємо сьогодні, однак це жодним чином не зменшує цінності їхніх учень. Удосконалення термінології є швидше свідченням актуальності цієї теми і сьогодні не лише для філософів, а й для правознавців, психологів, релігієзнавців.

Епоха Середньовіччя, яка наскрізь пронизана християнськими впливами, трактує поняття свободи волі як можливість людини обирати між добром і злом, діяти відповідно до вчення Церкви чи не дотримуватися його. В цей період свобода набуває моральних рис. Оскільки Бог є втіленням моральності, то й свобода не може існувати поза моральністю.

Так, Бл. Августин говорить, що людина є вразливою через первородний гріх [5, с. 246–249]. Філософ визнає за людиною свободу волі, однак стверджує, що виключно завдяки їй людина і вчиняє гріхи.

Ще один філософ цієї епохи Боецій стверджує існування свободи волі: «... бог наділив людину розумом і здатністю розрізняти, чого слід бажати, а чого – уникати. Якби не було свободи волі, не було б сенсу у винагородах добрим, у покаранні злим, бо все це не було б наслідком вільного вибору, залежним від власної волі» [6, с. 275–276].

Інший представник філософії Середньовіччя Аквінський стверджував, що кожна людина володіє певними інтелектуальними здібностями. Саме завдяки цим здібностям вона може обирати варіанти своєї поведінки. В основі поведінки людини загалом та кожного окремого її вчинку лежить вольове рішення. Щоб прийняти таке рішення, людина проводить певні інтелектуальні операції, адже вона повинна відповідати за свої вчинки, оскільки володіє свободою волі.

Зміна культурних епох спричинила перенесення акцентів у бік утвердження автономії людини. Людина визнавалася вільною від народження. Існування свободи волі людини філософи епохи Нового часу трактували через категорію відповідальності людини насамперед перед самою собою (шляхом особистого схвалення чи несхвалення наслідків своїх дій).

Томас Гоббс стверджував: «Свобода – це відсутність зовнішніх перешкод для того, щоб рухатися, оскільки вони не містяться в природі та внутрішніх якостях суб'єкта, що діє» [7, с. 576]. На думку філософа, природа не створила жодних перешкод для людини, тим самим даючи їй повну свободу. Певні обмеження на людину наклали суспільство та держава, у яких вона живе. Проте ці два об'єднання ніколи не зможуть врегулювати всіх аспектів відносин між людьми, тому міра свободи не може бути ними повністю визначена.

Представник філософії Нового часу Бенедикт Спіноза трактує свободу як «пізнану необхідність», тобто людина пізнає життєві закономірності для того, щоб узгодити свої дії з об'єктивними законами природи та вимогами суспільства [8, с. 277].

«Можливістю робити для свого щастя все, що дозволяє природа людини, що живе у суспільстві» називав свободу Гольбах [9, с. 339]. Філософ розглядав людину як частину природи, а кожна її частина живе у ній та підпорядковується її законам.

Декарт вважав, що людина є поєднанням мислячого і тілесного світу. Волю він відносив до першого світу, стверджуючи, що людині «притаманна свобода волі (*libertas voluntatis*), і ми за своїм власним вибором можемо багато з чим погоджуватися або не погоджуватися; і це положення є настільки зрозумілим, що його слід віднести до наших первісних і найбільш загальних вроджених понять» [10, с. 329].

Німецька класична філософія здебільшого розглядає питання, пов'язані зі свободою волі людини, крізь призму необхідності. Свобода визнається в

межах необхідності, якщо ж людина перебуває поза цими межами, то це вже свавілля.

I. Кант стверджував: «Свобода – право, властиве кожному в силу його належності до людського роду» [11, с. 147]. Сам факт народження дає людині свободу, право розпоряджатися своїм життям, вчиняти певні дії. За Кантом, свобода може бути тільки абсолютною; людина, яка діє відповідно до категоричного імперативу, дотична до світу свободи.

Філософ доводить, що свобода є природним правом людини. Це право не залежить від зовнішніх обставин, оточення людини, сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Істинна свобода є свободою соціальною, вважав Гегель. Зрозуміло, що у своїх працях філософ розглядав суспільство, у якому жив сам, тому для нього свобода волі людини є конкретним втіленням загальної ідеї свободи. Тобто він наголошує на необхідності закріплення за людиною права на самовизначення.

На думку Г. Гегеля, свобода не полягає у закріпленні за людиною можливості обирати між чимось на користь чогось, а є усвідомленою необхідністю. Завдяки свободі людина сама себе створює, будує, удосконалює та розвиває. «Людина вільна лише тому, що вона володіє здатністю волі визначати саму себе узагальнено, тобто думкою» [12, с. 177].

Своєрідну систему цінностей створив А. Шопенгауер [13]. У цій системі до категорії вищих цінностей він відносив свободу. Згідно із вченням філософа, свобода поділяється на три види: фізична, моральна, інтелектуальна. Фізична свобода людини полягає у відсутності матеріальних перешкод для її життя. Моральна свобода є синонімом до свободи волі людини, тобто надання людині права вільно вчиняти або не вчиняти певні дії. Інтелектуальна свобода для А. Шопенгауера є здатністю людини мислити. Така структура поняття «свобода» охоплює всі сфери життя людини та, за наявності відповідних умов, надає людині повну свободу з необхідністю брати відповідальність за наслідки своїх учинків.

Як бачимо, поняття «свобода» потрактоване у класичній філософії досить ґрунтовно: у працях філософів знаходимо пояснення й окремих його вимірів, і загальнофілософської категорії загалом. Однак залишається чимало вимірів, які є або малодослідженими, або зовсім не досліджувалися, а можливо, й втратили свою актуальність сьогодні. На нашу думку, такими дискусійними вимірами є:

- співвідношення внутрішньої і зовнішньої свободи;
- «так званий» парадокс свободи;
- ступінь готовності людини до відповідальності за наслідки своїх вчинків;
- переживання людини, пов'язані із тягарем свободи.

XIX століття привнесло у філософію розуміння людини як істоти, котра формується в суспільстві, у взаємодії з іншими людьми. Зрозуміло, що й питання, пов'язані зі свободою волі людини, перенеслися в дещо іншу площину та почали розглядатися під іншим кутом зору. Скажімо, Ф. Ніцше, вважав, що лише воля до влади є основою поведінки людини, а відповідно й підставою усіх її вчинків. Саме цьому бажанню підкоряються усі думки та вчинки людини. Філософ трактував суспільство як стадо тварин, яким керують особистості, а людину як тварину, яка ще не зробила свій вибір.

Початок XX століття ознаменував собою народження епохи, яка мала значно розширити людські можливості. Численні революції подарували людям низку політичних і громадянських прав і свобод, наукові розробки у медичній, хімічній, біологічній галузях допомогли подолати численні хвороби, епідемії, віруси. Та основним здобутком цього часу стала можливість людини вільно розпоряджатися своїм життям. Людина нарешті отримала свободу волі, проте водночас перед нею постала необхідність відповідати за наслідки свого волевиявлення як у внутрішній, моральній площині, так і в зовнішній, суспільній, громадській.

Один із найвидатніших мислителів XX століття Ж.-П. Сартр трактує свободу як складову людського існування [14]. Людина має певну

проективну здатність, завдяки якій може уявити себе в майбутньому, оцінити наслідки своїх дій та вчинків. Саме тому в концепції Ж.-П. Сартра категорії свободи та відповідальності є взаємообумовленими.

К'єркегор прагнув пояснити поведінку людини за допомогою категорії існування. Філософ вважав, що існування – це постійна зміна конкретної людини в часі, а пізнається існування через почуття. Ситуація вибору, в якій людина перебуває дуже часто, дає змогу їй відчувати своє існування.

У вченні про людину та її поведінку С. К'єркегор виділив три рівні існування людини:

- естетичний – рівень існування людини, коли вона занурюється у почуття, прагне все випробувати та насолодитися цим. Здебільшого цей рівень завершується розчаруванням;

- етичний – рівень, на якому людиною керує обов'язок. Вона добровільно підкоряється моральному обов'язку. На цьому рівні людина повністю залежить від світу;

- релігійний – рівень абсолютної свободи людини, вона вивищується над мораллю [15, с. 358–359].

Лише та людина може досягнути свободу, вважає філософ, яка пройшла усі три рівні. Існування такої людини є справжнім. Зрозуміло, що іноді їй важко зробити вибір, особливо за умови, що обирати доводиться між двома однаково важливими речами. Справжнє людське існування – екзистенція – призводить до зміни людини, проте такі зміни можуть бути спрямовані як у кращий, так і в гірший бік. Саме існування дає людині свободу, свободу волі та свободу вибору.

В. Франкл наголошує, що свобода пов'язана з необхідністю. Людина завдяки свободі волі має можливість віднайти сенс життя, зробити це вона може навіть за умови певного обмеження її свободи суб'єктивними причинами. До таких причин – обмежувачів свободи – філософ відносить спадковість, потяги людини та середовище її проживання. Вони мають значний вплив на поведінку людини, однак лише вона сама завжди обирає, як

вчинити. Ці обмежувачі знаходяться на біологічному та психологічному рівнях, а свобода волі перебуває на вищому рівні – духовному. Таким чином, людина, на думку В. Франкла, – це перш за все особистість [16, с. 24–27]. Особистість – це те, чим та що є людина. Наявність у людини свободи волі дає їй можливість стати іншою, кращою, стати особистістю.

Розглядати свободу як рівність пропонує Дж. Роулз. Філософ приходиться до висновку, що свобода залежить від статусних та фізичних властивостей та можливостей людини. Зокрема, один із двох запропонованих ним принципів ліберальної концепції рівності наголошує, що «кожна людина повинна мати рівні права відносно найбільш загальної схеми рівних основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод для інших» [17, с. 66]. Цей принцип проголошує рівність прав та свобод усіх людей, заперечуючи поділ людей за походженням, соціальним станом, статтю, рівнем освіти, релігією. Соціальна нерівність, а також викликана нею економічна нерівність не повинні закривати доступ до освіти, а в подальшому до можливості обіймати відповідні посади людям тієї чи іншої соціальної групи.

Питань, які стосуються свободи волі людини, у своїх наукових розвідках торкалися сучасні українські філософи: І. Бичко, О. Забужко, А. Карась, П. Копнін, І. Огородник, М. Попович, Н. Хамітов, В. Шинкарук та інші.

А. Карась у своїй монографії «Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві» розглядає суспільство крізь призму свободи волі людини. Розширення її меж він сприймає як процес розвитку власне громадянського суспільства. Надання людині більш широких прав в особистій та соціальній сферах спричинило появу більшої кількості демократичних правових норм, гарантування дотримання прав людини, зниження рівня авторитаризму [18].

Аналізуючи історію зарубіжної та вітчизняної філософської думки, ми можемо сформулювати основу для подальшого вивчення та вдосконалення

вчення про свободу волі людини. Зрозуміло, що з розвитком суспільства та змінами умов життя людей певним чином змінювалися й самі люди, вимоги до їх поведінки та ставлення до її наслідків. Тобто одні норми відходили в минуле, переставали нести певне смислове навантаження, інші ж, навпаки, залишалися актуальними впродовж століть. Одним із таких феноменів, які вплинули на життя людини в глобальних масштабах, стала поява права як системи, що регулює життя людей у суспільстві.

Вивчати сучасну людину та її життя поза правом, нехтуючи його впливом було б неправильно. У процесі становлення суспільства право як система, що визначає критерії поведінки людини, зазнало певних змін, однак незмінними залишилися основи, права, як – визнання за людиною свободи волі.

Феномен свободи волі людини, розглянутий вище в історичному дискурсі, відображав більшою мірою філософський вимір. Тож до початку XVIII століття він був предметом зацікавлення лише філософів. Однак саме з XVIII століття почався стрімкий розвиток різноманітних наук, винятком не стало й правознавство. Розробка численних юридичних концепцій ґрунтувалася на філософських теоріях, проте відразу ж було відчутно, що свобода волі людини у цих вченнях має дещо інше змістове навантаження. Так, і сьогодні ми розглядаємо свободу волі у взаємозв'язку з відповідальністю, з'ясовуючи щоразу її нові виміри.

Першими, хто почав вивчати свободу волі людини у правознавстві, були представники класичної школи права (Ч. Беккарія, Вольтер, Ш. Монтеск'є). З огляду на реалії тогочасного суспільства їхні праці здебільшого стосувалися проблем, наявних у судовій системі, та питань, пов'язаних із виконанням покарань.

Загалом епоха Нового часу характеризується певною лібералізацією суспільних відносин, що безперечно відобразилося і в праві. Так, держава стає суб'єктом права, виробляється концепція щодо співвідношення людини і

держави, з'являються розуміння та зіставлення понять «свобода» і «закон», «свобода» і «відповідальність» отримують юридичний зміст.

Одним із найяскравіших представників цього періоду був Г. Гегель, позицію якого з аксіологічної точки зору ми вже розглянули. На його думку свобода, незалежність від законів природи не є справжньою свободою. Істинну свободу отримує та людина, яка пізнала закони природи та змусила їх працювати на її ж благо, щоб досягти певної конкретної мети або поставлених цілей. Підсумком його теорії є твердження про те, що право є свободою [19].

Ще один представник класичної школи права, Л. Фейєрбах створив власну доктрину свободи волі людини в структурі кримінального права [20].

Основні тези його доктрини такі:

- свобода волі існує, оскільки людина має змогу вільно зважувати всі «за» і «проти» вчинення конкретного злочину;
- відповідальності може підлягати лише та людина, яка вчиняє злочин вільно;
- карати, в юридичному значенні слова, можна тільки осудних людей. Підставами неосудності є омана, незнання, випадковість, примус і крайня необхідність;
- свобода волі є однією з обставин, що виключає злочинність діяння, у випадку добровільної відмови від вчинення злочину.

Згідно з ученням Ч. Беккарія, держава утворилася як об'єднання людей для їх захисту. Заради її утворення люди пожертвували частиною власної свободи, в обмін на це держава зобов'язалася захищати людей та виступила гарантом їх безпеки. На думку вченого, свобода людини полягає у наданні їй права діяти на власний розсуд, однак в межах закону. Якщо вимог закону дотримуються і пересічні громадяни, і представники влади, то існує «законне суспільство», що не обмежує свободи людини [21].

К. Маркс теж розглядав свободу крізь призму закону та констатував: «Закони – це загальні норми, в яких свобода набуває безособового,

теоретичного, незалежного від свавілля окремого індивіда існування. Звід законів є біблія волі народу» [22, с. 63]. Учений трактував закон як вираження свободи людини, тож метою закону є її захист.

У ХХ столітті вивчення поняття «свобода волі людини» у правовій площині продовжилося. Його тлумаченню присвятили свої дослідження Н. Алексєєв, В. Брюггер, Г. Кельзен, В. Камінська Б. Леоні, Д. Ллойд, О. Лукашова, В. Нерсєянц, М. Фетюхін, Л. Фуллер, А. Чірков, М. Шабанова.

Г. Кельзен зазначав: «Наявність у кожного прав та свобод передбачає, що в названому просторі самореалізації кожний вибирає способи такої поведінки. Коли ж він виходить за межі відповідного простору, то повинен враховувати права інших осіб. Поведінка, до якої індивід зобов'язаний удаватися у своїх безпосередніх стосунках з кимось іншим, може бути позитивною або негативною, себто певною дією чи невиконанням дії» [23, с. 148]. Поряд із беззаперечним визнанням свободи та прав людини дослідник наголошує на необхідності усвідомлення людиною наявності аналогічних прав у інших людей.

Б. Леоні у праці «Свобода і закон» доводить, що свобода є правовим поняттям, оскільки з цього поняття випливає низка правових наслідків. «Свобода – це не тільки економічне і політичне поняття; перш за все, це поняття правове, бо з нього з неминучістю слідує цілий комплекс правових наслідків. Я розумітиму свободу як відсутність примусу... хоча в сучасному суспільстві примус нерозривно переплітається зі свободою в спробі її захистити» [24, с. 18].

Свобода волі людини є однією з засад її життя в суспільстві, оскільки саме вона є виразником ставлення людини до суспільства, держави, власних дій і вчинків, та дає можливість усвідомити й оцінити можливі наслідки.

Вітчизняні філософи права також зробили значний вклад у розвиток поняття «свобода волі людини» з огляду на особливості національної ментальності та умови історичного розвитку.

На думку П. Юркевича, однією з характеристик людини є здатність до моральної свободи. Моральна свобода дає людині можливість діяти не лише на догоду своїм природним потягам чи відповідно до певних обставин, а вчиняти наперекір їм, дотримуючись моральних приписів.

Формування духовної особистості є основним завданням виховання. Духовна особистість завжди вчиняє правосвідомо, оскільки діяльність людини філософ розглядав як тріаду вчинку, розуму і відчуття. Вчинок у цій концепції можна охарактеризувати як дію чи бездіяльність, розум як правосвідомість, а відчуття як сприйняття людиною права.

Право загалом та закон зокрема, на думку П. Юркевича, є гарантією гідного життя людини. Однак і право, і закон повинні бути перш за все морально виправданими. «Коли тварини виявляють протилежні бажання, вони обов'язково стають ворогами, знищують один одного, або досягають бажаного шляхом загибелі інших, або ж гинуть самі. Людина як моральна особистість не повинна сліпо стикатися і ворогувати з людьми не на життя, а на смерть. У разі будь-яких зіткнень протилежних бажань та інтересів вона має звертатися до моральних вимог справедливості, які вкажуть їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли суперечать благу ближнього і загальному благу. За умови вищого морального розвитку вона підкоряється ще заповіді любові, яка говорить жертвувати особистими вигодами для загального блага. У справедливості і любові закладені найміцніші умови для запровадження миру між людьми, для заснування загальної співдружності та братерства між ними» [25, с. 74].

Ще один вітчизняний дослідник Б. Кістяківський акцентує увагу на співвідношенні права та свободи, стверджуючи, що право існує лише там, де існує свобода людини. Про зміст концепції Б. Кістяківського влучно зазначила І. В. Сікач: «Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Свобода – це притаманні людині властивість і форма життя, що відображають її прагнення до

самовираження, самореалізації, але це не означає, що свобода є можливістю здійснення «будь-чого» [26, с. 225].

Сучасна українська філософія права також вивчає поняття «свобода волі людини», що, зокрема, демонструють праці таких науковців, як О. Бандура, В. Бліхар, Ю. Бондар, К. Горобець, О. Грищук, О. Донченко, В. Зубрицький, А. Іваницька, А. Козловський, М. Козюбра, П. Рабінович, В. Речицький, О. Рувін, С. Сливка, А. Смілик, В. Тимошенко, С. Цалін, Ю. Шемшученко, В. Шкода.

В. Шкода [27] свої наукові пошуки звів до виведення формули права, у якій право є сумою волі та розуму. Пріоритетною науковець вважає саме волю, оскільки з допомогою волі людина здатна обирати між добром і злом, усвідомлювати наслідки своїх дій.

«Свобода волі людини як потенційна можливість містить у собі опосередковані розумом три інтелектуально-вольові характеристики: свободу бажання, свободу вибору, свободу дій, які завжди в кожній конкретній ситуації реалізуються через домінуючу мету людини. Факторами індивідуального психофізичного характеру, які можуть визначати раціональність і нормативність свободи волі, є:

- усвідомлення людиною на рівні розуму небезпеки суспільного осуду й (або) застосування санкцій соціальних норм;
- усвідомлення нею на рівні розуму свого суспільного обов'язку;
- совість людини як її внутрішній орієнтир, стабілізатор, здатність розумно унормувувати свою поведінку через призму загальнолюдських цінностей, гармонійно поєднуючи свої інтереси з інтересами суспільства, держави, інших людей», – таким є розуміння поняття «свобода волі людини» у професора В. Грищука [28, с. 13].

Науковець зазначає, що людина здійснює чи не здійснює певний вчинок, оскільки усвідомлює можливість засудження з боку суспільства та держави, розуміє свій суспільний обов'язок, а також керується совістю.

В. Бліхар в одній зі своїх праць торкається питання свободи волі людини та робить спробу інтерпретувати її з точки зору філософії права. Вчений приходить до висновку, що без вирішення проблем, пов'язаних зі свободою волі людини, неможливим стає й аналіз і вирішення інших філософсько-правових проблем. На його думку, застосування різних методів наукового пізнання дозволить найбільш містко й ефективно інтегрувати свободу волі людини. «Це своєю чергою налаштовує на сприйняття свободи волі в контексті вибору поведінки та усвідомлення умов, у яких така поведінка буде виправданою чи засудженою» [29, с. 151].

Попри те, що монографія К. В. Горобця «Аксіосфера права: філософський і юридичний дискурс» [30] не присвячена проблемі свободи волі людини, автор все ж торкається питань, що характеризують співвідношення «людина – право» крізь призму свободи. Дослідник висловлює позицію, що свобода не є винятковим ціннісним мірилом усього права. Свобода – це визначальна характеристика людини в праві. А право є лише інструментом для захисту її свободи. З цією позицією важко не погодитися, адже центр наукових пошуків уже кілька тисячоліть становить людина, вся наука розвивається з метою вивчення людини загалом та окремих аспектів її життя зокрема.

Уваги заслуговують також дисертаційні роботи, присвячені проблемам свободи волі людини. Одним із перших таких досліджень була робота О. Донченко на тему «Свобода як категорія права». Метою дослідниця вважала проведення комплексного філософсько-правового аналізу свободи як категорії права крізь призму її розуміння як форми творчої самореалізації особистості.

За результатами проведених досліджень О. Донченко прийшла до такого висновку: «У філософському розумінні свобода характеризується двовимірністю. З одного боку, як явище психологічного порядку, з іншого – як суспільна категорія. В останньому випадку вона виражається через поведінку людини і отримує оцінку від інших. Тому свобода як філософська

категорія виступає у двох іпостасях: як внутрішня і зовнішня. Таке розмежування, в свою чергу, має значення при відповіді на питання, чи може бути здійснено виправданий вплив на якусь з них без втрати сутності самої свободи. ...свобода – це можливість індивіда бути самим собою і реалізувати себе як творчого суб'єкта, яка перетворюється в «реально суще» в процесі становлення його як особистості і стає при цьому життєво важливою цінністю, формуючи готовність боротися за неї і користуватися як вищим благом. Таке «користування» й покликане забезпечити суспільний порядок за допомогою системи соціальних норм, головне місце серед яких займають юридичні норми» [31].

Львівські дослідники свободи і відповідальності у правоохоронній діяльності констатували, що «свобода постає як результат суспільного розвитку ... стимулюючи морально-правовий розвиток особистості, адже кожен крок на шляху до культури був кроком до свободи, самореалізації, професійної зокрема» [32, с. 190–191].

Дослідники також зробили висновок, що свобода є духовним та функціональним пріоритетом в умовах життєдіяльності людини. Так, було виявлено три сфери пріоритетності:

- сфера взаємодії цілісної системи суспільства з природою;
- сфера міжособистісних відносин у суспільстві;
- сфера індивідуальної свідомості і поведінки кожного індивіда.

Дисертаційне дослідження А. С. Смілика «Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади відповідальності особи» визначає «законослухняність як нову поведінкову форму активної реалізації свободи і відповідальності людини, котра свідомо приймає цінності правового суспільства та бере участь у його збереженні та розбудові» [33, с. 6]. На думку науковця, «свобода в юридичному сенсі може бути або вільна, або ні, тут немає проміжних станів напівсвободи. У філософському або психологічному аспектах допустимо міркувати про межі свободи, у правовому це не має сенсу» [33, с. 13–14].

Отже, питання філософсько-правового дослідження проблем, пов'язаних зі свободою волі людини, у науковій площині вивчені досить ґрунтовно. Однак залишається низка аспектів, які є або відверто дискусійними, або малоз'ясованими.

Аналіз наявних у філософії та праві робіт, присвячених свободі волі людини, у подальшому дасть нам змогу окреслити шляхи вирішення проблемних аспектів та сприяти впровадженню у вітчизняне законодавство норм, які гарантуватимуть дотримання принципу свободи волі людини.

1.2 Методологічні засади дослідження аксіологічно-нормативного концепту свободи волі людини

Наукове дослідження – це діяльність, спрямована на вивчення певного об'єкта з метою його подальшого раціонального використання у процесі людської діяльності. Воно полягає у встановленні закономірностей виникнення, становлення, розвитку та функціонування досліджуваного об'єкта, що в підсумку дозволяє зробити висновки, скласти рекомендації для його практичного використання.

Будь-яке наукове дослідження спрямоване на отримання нової інформації. Сукупність методів, які застосовує дослідник, залежить насамперед від мети дослідження, його об'єкта і предмета. Саме завдяки правильному підбору цих методів отримані результати, висновки та рекомендації будуть найбільш точними та ефективними.

Наукова розвідка охоплює три етапи: організаційний, дослідний, завершальний.

На організаційному етапі наукового дослідження відбувається загальне ознайомлення з досліджуваним об'єктом, проводяться певні заходи з метою створення умов, необхідних для проведення дослідження. Цей етап ще можна назвати підготовчим, оскільки науковець повинен заздалегідь підготувати все необхідне для проведення якісного дослідження.

Другий етап – дослідний. Його умовно можна поділити на дві частини. Перша – збір інформації, друга – її аналіз. Дослідник повинен зібрати якнайбільше інформації про об'єкт вивчення, обрати методи та критерії пізнання. Далі зібрану інформацію аналізують, висувають та доводять певні гіпотези, дають рекомендації.

Завершальний етап наукового дослідження охоплює узагальнення отриманих результатів та їх апробацію і втілення в практичну діяльність. Узагальнення отриманих результатів відбувається шляхом підведення підсумків проведеної роботи, окреслюються напрями їх подальшого використання. Апробація результатів дослідження відбувається шляхом їх публікації у наукових виданнях, виступу дослідника на наукових заходах різного рівня. Реалізація отриманих результатів являє собою процес їх впровадження у практичну діяльність.

Наше дослідження філософсько-правових засад свободи волі людини також відбудуватиметься в три етапи з дотриманням усіх вимог до наукових досліджень та з огляду на специфіку об'єкта і предмета.

Вивчення філософсько-правових засад свободи волі людини зумовлює необхідність застосування методології, яка б поєднувала загальнофілософські та власне правові методи дослідження. Таке поєднання методів дасть змогу розглянути предмет та об'єкт дослідження крізь призму як філософії, так і права, що допоможе:

- з'ясувати стан дослідження проблеми у філософії та праві;
- найбільш повно та точно вивчити окреслене питання;
- систематизувати філософську та правову термінологію, яка використовується для тлумачення понять і термінів, пов'язаних із філософсько-правовими засадами свободи волі людини;
- створити нову інформацію про об'єкт та предмет дослідження.

Зазвичай методологію розуміють як сукупність загальнонаукових методів дослідження, які широко вивчені та описані в науковій літературі. Менш з'ясованими залишаються питання, пов'язані з методологією

правових досліджень. На думку Ю. Шемшученка «До першочергових завдань, що стоять перед вітчизняною юридичною наукою сьогодні, належать завдання методологічного характеру, які поєднують теоретичний вимір проблеми з її практичним значенням. Важливим є також вектор для ефективного правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями» [34, с. 7].

Актуальною попри відносну давність виходу книги вважаємо монографію Радомира Лукича «Методологія права». У трьох тезах цінність цієї книги підсумував Г. Дубов:

– «методологія права являє собою науку про методи права, що досліджує питання їх існування, розвитку, застосування, взаємозв'язку між ними та іншими явищами;

– структуру методології права складають її загальна та спеціальна частини. Спеціальна частина, своєю чергою, охоплює дві дисципліни: методологію юридичної науки, що досліджує методи пізнання права, та юридичну техніку, у сфері відання якої перебувають методи практичного застосування права. Загальна частина містить питання, що є спільними для методів застосування та пізнання права;

– в загальнонауковому вимірі правова методологія представлена в якості частин загальної методології пізнання (до якої включається методологія пізнання права) та праксеології (до якої включається методологія практичного застосування права)» [35, с. 57].

Сьогодні існує чимало наукових робіт, які могли б скласти методологічну основу вивчення поняття «свобода волі людини». Це праці Демокріта, Сократа, Платона, Арістотеля, Бл. Августина, А. Кентерберійського, Боеція, Т. Аквінського, Т. Гоббса, Б. Спінози, Ш.-Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, К. Маркса, М. Бердяєва, С. Булгакова, М. Лоського, В. Соловйова, С. Франка,

П. Флоренського, П. Новгородцева, Є. Трубецького, Н. Аббаньяно, Х. Арендт, Х. Йонаса, І. Берліна, Ж.-П. Сартра, Е. Фромма та інших.

Українська наука у дослідженні цього поняття представлена роботами О. Бандури, В. Бліхара, Ю. Бондара, К. Горобця, О. Грищук, В. Грищука, О. Донченко, А. Іваницької, А. Козловського, М. Козюбри, П. Рабіновича, В. Речицького, О. Рувіна, С. Сливки, В. Тимошенка, С. Цаліна, Ю. Шемшученка, В. Шкоди. Однак комплексна методологія, вивчення філософсько-правових засад свободи волі людини сьогодні в науці відсутня.

Дослідження свободи волі людини доцільно проводити у два етапи. На першому етапі необхідно ознайомитися із вже наявними роботами, присвяченими вивченню питання. Це дасть змогу ґрунтовно вивчити доробок науковців, які займалися питаннями свободи волі людини, з'ясувати проблемні, дискусійні або малодосліджені їх аспекти. Другий етап полягає у продукуванні нової наукової інформації завдяки використанню певної сукупності наукових методів дослідження (методології) та наукових підходів.

Сьогодні наука оперує значною кількістю визначень поняття «методологія». Ми сконцентруємо увагу лише на кількох із них, які вважаємо актуальними та обґрунтованими. Так, на думку Д. Голосніченка методологія – «це не простий набір певних основоположних понять та категорій, не сукупність прийомів і методів. Це більш ємне поняття. Методологія є теоретичним обґрунтуванням доцільності застосування відповідних підходів і способів, які використовуються для проведення певного теоретико-юридичного дослідження, а також дібрана на науковій основі для означеної мети система прийомів і способів, тобто відповідних методів» [36, с. 10].

П. Рабінович поняття «методологія» трактує як «систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ» [37, с. 618].

«Методологія – це явище інтегральне, воно об'єднує в собі ряд компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загально- і приватно-наукові методи.

Тому методологію не можна зводити до одного з указаних компонентів, зокрема до методу або вчення про методи, оскільки тоді за її межами залишаться інші компоненти» [38, с. 46]. Саме це визначення поняття «методологія» ми вважаємо найбільш повним, оскільки поєднання вказаних вище компонентів дає змогу залучити до процесу дослідження якнайширше коло знань. Це допомагає найбільш повно вивчити предмет та об'єкт кожного дослідження, зробити науково обґрунтовані висновки та розробити конкретні рекомендації, пропозиції щодо удосконалення, подальшого розвитку, практичного використання того чи іншого процесу, явища, поняття.

М. Кельман визначає методологію правознавства як «вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ» [39, с. 42]. Дослідник наголошує, що методологія – це не просто сукупність методів, засобів чи прийомів, а окреме вчення про діяльність дослідника, її організацію та форму.

Методологію вивчення філософсько-правових засад свободи волі людини у нашому дослідженні склала сукупність певних підходів, методів та принципів. Тобто це ті способи, за допомогою яких ми зможемо якнайповніше дослідити свободу волі людини як філософсько-правове поняття.

Окреслена методологія дозволяє:

- проводити дослідження з огляду на специфіку його об'єкта і предмета;
- більш об'єктивно висвітлювати й аналізувати різні підходи до тлумачення поняття «свобода волі людини»;
- вивчати феномен свободи волі людини у двох площинах – діахронному та синхронному;
- виявити ознаки, критерії та характеристики поняття «свобода волі людини», які дадуть змогу розглядати його як філософсько-правове явище;

– сформулювати висновки та рекомендації, що матимуть практичну спрямованість.

Першою складовою використаної у роботі методології є підхід. «Методологічний підхід – це сукупність знань про процес наукового дослідження» [40, с. 111]. Методологічний підхід є своєрідним визначником напрямку дослідження, спрямовує його у певне русло.

На думку А. О. Фальковського, «методологічний підхід є міждисциплінарною стратегією осмислення права крізь призму певної світоглядної ідеї, через яку проходить процес його дослідження та інтерпретація отриманих результатів» [41, с. 41]. Необхідність застосування методологічних підходів у правових дослідженнях науковець виводить із сукупності тих функцій, які він виконує. Це, зокрема:

– інтеграційна функція, яка зводиться до того, що під час застосування певного методологічного підходу в дослідженні право загалом або ж конкретне його поняття, концепція вивчається крізь призму різних наук, охоплюючи якнайширший спектр знань;

– гносеологічна – це функція методологічного підходу, яка полягає в отриманні нових наукових знань, які відповідатимуть критеріям обґрунтованості, цілісності, системності та істинності;

– оцінювальна функція методологічного підходу дає змогу визначити його ціннісний склад шляхом порівняння, зіставлення права і цінностей, права та інших пов'язаних з ним явищ, систем, понять, категорій.

Під час проведення дослідження філософсько-правових засад свободи волі людини ми застосували три підходи: системний, історико-філософський та філософсько-правовий. Вибір саме таких підходів був зумовлений специфікою об'єкта і предмета дослідження, які перебувають на стику двох наук – філософії і правознавства.

Системний підхід передбачає розгляд усіх елементів, що становлять систему, як єдиного цілого.

В процесі застосування системного підходу було проведено основні процедури, запропоновані О. Д. Шараповим [42]. Зокрема, ми визначили:

- межі системи, яку досліджуємо;
- надсистеми, до яких входить система, яку ми досліджуємо;
- основні риси та напрямки розвитку системи;
- роль системи;
- склад системи;
- структуру системи, яка являє собою сукупність зв'язків між її компонентами;
- функції компонентів системи;
- причини поєднання окремих частин в систему;
- зв'язки системи із зовнішнім середовищем;
- систему як таку, що розвивається.

Розгляд поняття «свобода волі людини» як системи дав змогу виявити його складові, виокремити критерії їх поділу, охарактеризувати їх.

Історико-філософський підхід дозволяє вивчати поняття «свобода волі людини» у діахронному зрізі. Це, своєю чергою, дає змогу на основі аналізу розвитку поняття впродовж історичного розвитку суспільства і держави виявити ті його аспекти, які є малодослідженими або не знайшли одностайної підтримки у науковій спільноті, тобто є дискусійними. Так, ми з'ясували, що саме поняття «свобода волі людини» не має чіткого визначення, а окремі його аспекти часто просто нівелювалися через дотримання науковцем позицій певної школи чи течії. Завдяки історико-філософському підходу стає простіше зрозуміти, що слугувало причиною появи та розвитку або ж занепаду певних ідей, філософських систем, що вивчали свободу волі людини. Окреслений підхід дозволяє також віднайти засади, які становлять основу сучасних досліджень, утверджуючи їх цінність, оскільки опрацювання певних понять, категорій, концепцій упродовж тривалого часу є свідченням їх актуальності.

Застосування у дослідженні філософсько-правового підходу є вимогою часу. Сьогодні українська правова наука та право загалом проходять процес гуманізації, період переорієнтування з виконання виключно каральних функцій на захисні та превентивні. Саме тому чимало правових категорій, понять, концепцій вимагають перегляду та переосмислення з точки зору філософії, з огляду на нові надбання філософської думки, де кожна людина визнається цінністю та є унікальною, має права та свободи, які не можуть бути обмежені чи порушені.

Цінність філософсько-правового підходу визначив В. Ю. Васецький: «В сучасному українському правознавстві у зв'язку зі змінами в суспільстві поширюється філософське розуміння права, що пов'язується з такими цінностями, як свобода, рівність, справедливість, права та свободи людини. Усі ці філософсько-ціннісні виміри права нині в Україні утверджують принцип верховенства права, яке є вираженням загальнолюдських цінностей та проявом розвитку правової культури суспільства» [43, с. 124].

Застосування трьох визначених підходів дало змогу:

- вивчити феномен свободи волі людини як систему, з'ясувати її складові, характер взаємозв'язків між ними;
- окреслити коло понять, категорій і явищ, які є дотичними до феномену свободи волі людини;
- віднайти засади доцільності сучасного вивчення свободи волі людини у філософсько-правовій площині;
- більш повно охарактеризувати поняття свободи волі людини завдяки поєднанню філософських та правових знань, що дозволить виділити цінність свободи волі людини в аксіологічно-нормативному контексті.

Наступною складовою методології, обраної для дослідження, є методи. Найбільш загальне уявлення про метод дослідження дає таке визначення: «Метод – це спосіб пізнання, дослідження або практичного здійснення чогось» [44].

Безперечно, вибір методів дослідження насамперед залежить від волі дослідника. Кожний науковець самостійно їх обирає враховуючи ступінь вивчення предмета й об'єкта, їхню специфіку, особисті переконання, погляди та можливості. С. Сливка зазначає: «Під методологією науки треба розуміти процес, що ґрунтується на антропних пізнавальних можливостях людини, її філософському мисленні, світоглядній інтерпретації підходів інших дослідників» [45, с. 12].

У дослідженні, з огляду на специфіку предмета й об'єкта дослідження, ми застосували три групи методів. Перша група – це філософські або світоглядні методи. Другу групу становили загальнонаукові методи. До третьої увійшли спеціальні методи дослідження.

Філософські (світоглядні) методи складають основу будь-якого дослідження з їх допомогою вивчають найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування явищ, понять та категорій. «На основі філософської методології створюється філософсько-світоглядний фундамент, що базується на різноманітних теоріях, концепціях, парадигмах і т. д., які вироблені століттями в процесі людської діяльності» [46, с. 413].

Філософські методи дослідження ґрунтуються на законах діалектики:

– законі єдності і боротьби протилежностей, що дозволяє дослідити закономірності виникнення та процес розвитку певних явищ і понять шляхом аналізу протилежностей. На одному з етапів цього дослідження ми вивчали свободу волі людини у межах поняття «відповідальність»;

– законі взаємного переходу кількісних змін у якісні його застосування допомагає проаналізувати певну кількість інформації та на основі цього зробити прогнози, висновки, розробити рекомендації щодо практичного використання. Так, на основі аналізу поняття «свобода волі людини» як в синхронному так і в діахронному зрізах ми отримали наукові висновки, які є новими для філософії права;

– законі заперечення суть якого зводиться до появи нових знань шляхом заперечення вже існуючих. У процесі дослідження ми також

відкинули певні аспекти, характеристики поняття «свобода волі людини», які стали не актуальними або не відповідали специфіці нашої роботи. Це дало змогу зосередитися на найбільш важливих аспектах з огляду на предмет та об'єкт дослідження.

Загальнонаукові методи – це сукупність методів, властивих певній науці. У нашому випадку це правознавчі. Тож ми застосували такі методи:

– формально-логічний – спосіб дослідження правових понять, категорій, явищ за допомогою основних законів формальної логіки, таких як закон тотожності, достатньої підстави, суперечності, виключення третього. Їх застосування дало змогу досягнути мети, поставленої у роботі, та зробити науково обґрунтовані висновки;

– метод аналізу. Це метод, за допомогою якого поняття, категорії, процеси та явища права можна охарактеризувати, класифікувати, структурувати, виявити їхні зв'язки з іншими поняттями та явищами;

– історичний метод – один із способів дослідження процесів, явищ та понять права в їх історичному розвитку, який дав змогу прослідкувати процес зародження знань про свободу волі людини, виявити зміни у розумінні поняття в різні історичні епохи, з'ясувати сучасний стан вивчення цього явища.

Третю групу методів нашого дослідження становили спеціально-наукові методи. Це сукупність засобів та прийомів, властивих саме філософії права, за допомогою яких можна найбільш якісно дослідити філософсько-правові поняття, категорії. До спеціальних методів, якими ми послуговувалися під час проведення дослідження, належить історико-правовий, формально-юридичний та метод інтерпретації. Перший з них дозволяє простежити процес становлення та розвитку парадигми свободи волі людини, виявити складові поняття проаналізувати їх.

Застосування історико-правового методу є логічно вмотивованим та необхідним, адже вивчення свободи волі людини окремо від процесу історичного осмислення й трактування поняття у різні історичні епохи та

різними науковими школами недоцільно через значне звуження кола знань, необхідних для всебічного вивчення окресленого явища.

Формально-юридичний метод – це метод дослідження у правознавстві, за допомогою якого можна дослідити внутрішній зміст правових явищ, процесів, понять, категорій, що дає можливість сформулювати визначення конкретних понять.

Цінність застосування формально-юридичного методу, на думку С. В. Васильєва, полягає у тому, що він «допомагає описати, класифікувати і систематизувати правові феномени, досліджувати їх зовнішні і внутрішні форми» [47, с. 126].

Герменевтичний метод сприяє з'ясуванню внутрішнього змісту того чи іншого поняття, подальшого його тлумаченню з метою правильного застосування. І. Д. Шутак стверджує: «Юридична герменевтика – визначення змісту при встановленні та реалізації норми права, основане на знанні онтологічної технології, таких понять, як зміст, двозначність або багатозначність, символ, знак тощо» [48, с. 433]. Сутність герменевтичного методу полягає у тлумаченні, інтерпретації семантики певних понять, категорій.

Саме така сукупність методів, на нашу думку, сприяла найбільш повному дослідженню поняття «свобода волі людини», з'ясуванню його філософсько–правових засад. Застосування певних методів виправдало себе, інші в процесі дослідження довелося відкинути. На думку М. Кельмана, «категорія “метод” за своєю суттю являє собою систему правил і прийомів щодо найдоцільнішого способу дій, спрямованих на досягнення пізнавальної мети. І хоча суб'єктивний елемент у процесі дослідження зрештою може переконати, що саме такий спосіб наукової аналітики був недоцільним, проте потреба такого експериментування зумовлена пошуком оптимальних рішень. Відтак у найзагальнішому розумінні метод пропонується трактувати як спосіб упорядкування наукової діяльності для досягнення поставленої мети, а

в контексті пізнавальної діяльності – як спосіб виконання функції відтворення у свідомості науковця досліджуваного об'єкта» [39, с. 42].

Третьою складовою методології дослідження філософсько-правових засад свободи волі людини є принципи. «Пізнання тих чи інших категорій здійснюється з використанням певної сукупності ідей та вимог, що мають науковий характер та характеризуються як принципи наукового пізнання» [49, с. 16].

Сьогодні в науці розроблено та обґрунтовано чимало принципів наукового пізнання, наявні їх класифікації.

Так, А. М. Кучук до принципів дослідження правових явищ відносить такі:

– об'єктивності, що з необхідністю вимагає розгляду правових явищ у всій багатогранності, складності та суперечливості, виходячи з сукупності позитивних та негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки;

– всебічності й повноти, що передбачає дослідження різних аспектів правових явищ, їх взаємозв'язків і взаємодії як між собою, так і з іншими, близькими до них соціальними явищами...;

– правового поліцентризму, що вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються правові та/чи державні явища» [50, с. 9–10].

Наше дослідження ґрунтувалось на принципах об'єктивності, історизму і комплексності.

Принцип об'єктивності полягає у необхідності вивчати саме поняття, а не ставлення дослідника до нього, його емоції, переживання. Він передбачає існування кожного поняття як об'єктивного, такого, що не залежить від людини. «Говорячи про об'єктивність, передусім йдеться про необхідність максимального позбавлення суб'єктивності у процесі дослідження, розгляду явища, предмета незалежно від ідеологічних переконань науковця тощо» [50, с. 10].

Принцип історизму полягає у розгляді понять, явищ як таких, що розвиваються. На основі знань про історичний розвиток людства, суспільства можна зробити логічні висновки про основні характеристики та закономірності розвитку певного поняття чи явища.

Застосування принципу комплексності сприяє вивченню понять, категорій та явищ не лише з точки зору правознавства, а й із залученням знань із сфери філософії, етики, психології. Все це в сукупності дає можливість охарактеризувати досліджуване поняття як явище динамічне, що пройшло процес становлення і розвитку.

Вказані принципи вивчення філософсько-правових засад свободи волі людини дали змогу досягнути окреслене явище більш повно та об'єктивно.

Отже, застосована у роботі методологія – сукупність методологічних підходів, методів та принципів – дозволила всебічно дослідити поняття «свобода волі людини», вивчити суспільні відносини як аксіологічно-нормативний контекст існування свободи волі, з'ясувати її філософські та правові засади, тобто досягнути поставленої мети.

Висновки до розділу 1. Аналізуючи історію зарубіжної та вітчизняної філософської думки, ми сформували основу подальшого вивчення феномена свободи волі людини. З розвитком суспільства та змінами умов життя людей певним чином змінювалися й самі люди, вимоги до їх поведінки та ставлення до її наслідків. Свідченням цього стало те, що одні норми відходили в минуле, переставали нести певне смислове навантаження, інші ж залишалися актуальними впродовж століть.

Вивчення поняття «свобода волі людини» у праві в діахронному зрізі дає змогу простежити етап зародження перших уявлень про свободу волі людини, підкреслити основні його аспекти впродовж історичного розвитку суспільства і держави та виокремити складові, які є актуальними в наш час, а на основі цього розробити конкретні рекомендації щодо подальшого трактування.

Дослідження феномена свобода волі людини доцільно проводити у два етапи, що дасть змогу ґрунтовно ознайомитися з уже проведеними науковими розвідками, а на основі власних пошуків з використанням загально- та спеціально наукових методів і підходів отримати висновки, які сприятимуть вирішенню окресленої проблеми та слугуватимуть базою для подальших наукових розвідок.

На першому етапі (емпіричному) здійснюється збір інформації, необхідної для дослідження. Це, зокрема, філософські та правові питання, що стосуються свободи волі людини. Другий етап полягає у синтезуванні наукових знань, які дозволяють зробити висновки, сформулювати рекомендації та пропозиції щодо досліджуваної проблеми.

Наукові методи, застосовані нами в роботі, зазвичай характерні для гуманітарних наук. Це історично-правовий, формально-юридичний, семантичний, а також методи аналізу і синтезу, прогнозування.

Основою методики дослідження слугувала юридична герменевтика та її загальні принципи: історичність інтерпретації, неперервність традиції. Розгляд феномена свободи волі людини вимагає застосування системного, історико-філософського та філософсько-правового підходів, що допомогло охопити коло знань, необхідних для його якнайповнішого вивчення.

Сьогодні в науці наявна теоретико-методологічна база, яка є достатньою для здійснення філософсько-правового аналізу свободи волі людини. Відтак з'ясування та аналіз свободи волі людини дасть змогу виробити певні рекомендації щодо їх врахування для запровадження у правову систему України.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СВОБОДИ ВОЛІ ЛЮДИНИ

2.1 Інтенціональні концепти аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини

Нині у філософії права актуалізується необхідність вивчення питань, серед яких найбільш суспільно важливе значення має свобода волі. Досліджуючи цю проблематику, слід виокремити основні складові права, адже право завжди було основою регуляції суспільного та його ціннісною частиною, без якої уявити сучасне суспільство чи державу практично неможливо. Людина як учасник суспільно-правових, політичних, релігійних, моральних відносин несе відповідальність за дії та наслідки, спричинені ними. Тому свобода волі як вибір та відповідальність за нього в процесі культурно-історичного розвитку стали актуальними і є підтвердженням реалізації права.

Вивчення феномена свободи волі людини потребує насамперед визначення поняття «свобода» в аксіологічно-правовому контексті. До когорти науковців, котрі найбільше уваги приділили цьому питанню, слід віднести таких, як А. Алексєєв, А. Бергсон, М. Бердяєв, В. Бліхар, І. Барбур, М. Гартман, М. Цимбалюк, Ш. Лео, В. Віндельбанд, А. Карась, В. Ортинський, Н. Грот, А. Баумайстер, В. Грищук, К. Гутберлет, І. Лапшин, В. Нерсисянц, В. Хвостов та ін. У філософській площині з точки зору ціннісної значущості свободи волі цю проблему вирішували Арістотель, Т. Аквінський, І. Кант, А. Шопенгауер, Дж. Локк, Ф. Шеллінг, Ж.-П. Сартр, Т. Гоббс, О. Лосєв та ін.

У різні часи філософи дискутували щодо того, чи може свобода волі людини бути повністю вільна, чи, навпаки, вона обмежена об'єктивною

дійсністю і від так є детермінована. Для цього необхідно потрібно зрозуміти місце людини у світі, оцінити її як індивіда, особу, здатну внести свій потенціал у розвиток культури, науки, мистецтва, літератури. Іншими словами, більшість усього створеного в суспільстві є результатом діяльності свідомої, вільної від будь-чого людини, наділеної волею в усій повноті.

Людина від народження потребує свободи, оскільки без неї вона не здатна повною мірою формувати свій світогляд, розвивати внутрішній духовний світ, досягати думками нові горизонти наукової ниви – це все те, що змушує людину інтегруватись у нові сучасні умови людської цивілізації. Розвиваючи цю думку, слід з'ясувати, що таке свобода волі, в чому вона проявляється, чи ототожнюються поняття «свобода» і «свобода волі»? На ці одвічні філософські питання шукали відповіді мислителі різних епох. Деякі стверджували, що свобода – це пошук щастя, життя в гармонії, певний внутрішній баланс, без якого людина не здатна досягнути своє істинне призначення. Інші свободу вбачали в діянні за алгоритмом «роблю все так, як вважаю за потрібне», не враховували інтереси інших. Були й мислителі, які розглядали свободу як розумові процеси людини, котра приймає рішення, спираючись на раціональні знання, що символізує її як людину розумну та свідому.

Нині свободу волі людини розуміють як усвідомлення своїх учинків, можливість чути голос розуму, шукати гармонію між тілом і душею, совістю. Кожен із філософів вкладає у вказане поняття різне значення, що, звичайно, містить раціональне зерно, але жоден із них не заперечує, що «свобода» та «свобода волі» є дуже поширеними та складними поняттями, котрі не були повністю розкриті.

На нашу думку, свобода волі – це здатність людини усвідомлювати та нести відповідальність за вибір своїх учинків, котрі можуть бути представлені як випадкові форми поведінки, спричинені послідовною та обґрунтованою системою якісно об'єктивних закономірностей. В наш час аксіологічно-нормативне обґрунтування свободи волі людини пов'язується із

декількома чинниками. До основних із них можна віднести такі: усвідомлення можливості власного вибору з природної волі та бажання до змін; прагнення виокремити своє власне «Я»; усвідомлення цінності особистої природної свободи волі людини як живої істоти; наявність нормативно-правових обмежень з боку держави, що сформувало розуміння відповідальності людини за власні дії.

Цінність свободи волі все більшого значення набуває з кожним етапом еволюційного розвитку людської цивілізації. До прикладу, одним із перших цінність та значущість свободи волі в усіх її проявах розглядав Т. Гоббс. У своїй роботі «Левіафан» філософ хотів розкрити сутність свободи волі людини крізь призму державно-владних відносин та соціальної дійсності: «В процесі соціального буття людина проявляє всю суть своєї природи через те, що проявляється в її бажанні егоїзму, цинізму, та “війни всіх проти всіх”, що і призвело до укладення суспільного договору» [61, с. 151]. На думку філософа утворення держави є не що інше, як «взаємна боротьба та недовіра один до одного...» [61, с. 151].

Із сказаного вище стає зрозуміло, що раціональне обґрунтування цінностей за Т. Гоббсом стало можливим лише завдяки осмисленню свободи волі людини як первинного першоджерела, оскільки в ній мислитель вбачає можливість кожного залишатись за межами суспільного договору. В систему антиномічних цінностей автор закладає правовий нігілізм, котрий згодом переростає у втрату моральних засад та будь-яких правових механізмів регулювання поведінки людини в державі та суспільстві.

Прихильником цієї ідеї був також відомий англійський філософ Дж. Локк, який розглядав появу держави як інституції, поява якої була викликана первинним буттям людини, та обстоював позицію теорії суспільного договору. На відміну від Т. Гоббса та його позиції природного інстинкту самозбереження, Дж. Локк говорив про «холодний» прагматизм поряд із виваженим раціональним підходом. Ідею «повної свободи» мислитель ототожнює з природною сутністю людини. В основу свого

бачення він закладає принципи природного права: право на життя, право на свободу, право на власність [62]. Реалізацію статусу особистості він вбачав в соціальному бутті. Тут ідеться про усвідомлення індивідом себе як окремої одиниці суцього, яка наділена з боку держави правом та свободою. Саме ці дві константи заклали фундамент, перетворення соціального індивіда на автономну, незалежну, самобутню особистість.

Локк розглядав систему цінностей як невід'ємну частину світогляду, котра й становить особисту свободу індивіда (віра, життя, праця, власність). Такі цінності слугують об'єднувальними чинниками, що забезпечують рівність свободи однієї людини свободі іншої. «Різниця не в поглядах, – пише Дж. Локк, – які не можна уникнути, а нетерпимість до тих, хто має іншу позицію... зумовила наявність у світі протиріч та війн...» [63, с. 130]. З цього можна зробити висновок, що основний обов'язок держави має полягати у забезпеченні та гарантуванні особистих цінностей людини, її прав та свобод.

Важливу роль у соціального бутті людини філософ віддає моралі, котра є регулятором суспільних відносин, але не як юридична складова, а лише як утилітарна частина, що має специфічний вплив на саму людину. Такий підхід заклав початок формування соціально-політичної цінності свободи в ієрархічній системі цінностей, що не суперечить особистісним цінностям людини. До прикладу політичну цінність свободи Гоббс вважає вищою за інші цінності. Локк, навпаки, цінність свободи як такої виводить з її автономності й універсальності, що, на його думку, робить її важливішою за інші цінності в ієрархічній системі.

Окремої уваги заслуговує концепція французького філософа Ш.-Л. Монтеск'є, який окрім поняття «свобода», розглядає принцип справедливості як невід'ємну складову суспільних відносин у цілісній, незалежній державі. Втілення принципу справедливості, з його точки зору визначає форму правління держави: монархічна, республіканська, деспотична [64, с. 169]. Такий підхід дає змогу зрозуміти сутність політичної

влади та напрямом її розвитку у бік підтримки прав, свобод, незалежності людини, або ж, навпаки, у бік їх обмеження.

Інший представник епохи Просвітництва, французький мислитель Ж.-Ж. Руссо, – висловлював схожі критерії до визначення свободи волі людини. В його розумінні вона являє собою поєднання суспільних, колективних правлячих сил, «волі більшості», яка є перманентною і стає основою утвердження єдиної влади та розвитку демократії. Він пише: «Кожний громадянин є нічим та не може без підтримки більшості» [65, с. 176-177]. В порівнянні із Т. Гоббсом та Дж. Локком у Ж.-Ж. Руссо відсутня індивідуальна свобода волі людини, на противагу їй він визнає загальну волю, яку вважає основою загальних соціальних інтересів: «Кожний індивід є частиною загального надбання, в якому основну роль відіграє загальна воля кожного, де в підсумку для всіх нас кожний індивід стає невід’ємною частиною цілої системи» [65, с. 161].

Така ідея, на наш погляд, є утопічною оскільки вона нівелює свободу волі окремої людини, та бере за основу інтереси більшості. Як показує історія, це приносить швидше негативні, ніж позитивні наслідки для суспільства в цілому.

Ми переконані в тому, що суспільство, в якому досягається баланс між необхідним і бажаним є ціннісно вмотивованим, таким, яке позбавлено основного джерела розбіжностей між окремою особою та більшістю в суспільстві. Тому в державах, котрі стали на шлях демократичних, правових, соціально-економічних перетворень, простежується тенденція щодо розвитку ціннісних орієнтирів людського буття.

На думку Ж.-Ж. Руссо, особисте право людини несе в собі юридичний характер, згодом переростає в політичні права, що дають можливість особі приймати та розробляти суспільно значущі рішення. Основною заслугою філософа є те, що він розробив власний підхід до розуміння цінностей людини, які відтворив у вигляді ієрархічної системи, де до першого щабля автор відносить індивідуально-особистісні цінності (свобода, життя, віра,

права); до другого – колективні (освіта, релігія); до третього – загальносуспільні (територія, мова, культура). Останні на думку філософа, є найбільш значущі, оскільки вони мають основне значення для формування двох попередніх та забезпечують гідні умови всіх сфер людської життєдіяльності. Саме через структурування ієрархії цінностей автор демонструє механізм їх будови, а основне їх синкретичність як соціальна «сакральність».

Поряд із тим у філософії та праві періоду Нового часу широко застосовуються нові підходи до розуміння та вивчення ціннісних основ людського буття, котрі умовно можна розділити на два напрямки, що діють на різних рівнях:

- рівні особи, до які належить особиста свобода (свобода волі), можливість реалізації себе як особистості;
 - рівні форм спільноти (громада, класи, верстви, суспільство як ціле)
- [66, с. 87].

Окреслений історичний період закумуляував в собі початок нового механізму розуміння системи свобод, де закладається не якась конкретна поведінка, що містить в собі причинність культурних та традиційних начал, а насамперед свідомо сформованих, що діють у щільному зв'язку права (цінності) та суспільного блага.

Згодом схожий підхід до розуміння свободи волі як цінності розвивається у філософсько-правовій площині в працях та теоріях філософів німецької школи в період з XVIII до середини XIX ст. В цей час свобода волі людини набуває цілком нового значення, оскільки відбувається відхід від традиційних підходів. Одним із перших, хто розглядав свободу волі людини, був І. Кант. Він пише, що «людина як розумна істота існує без причини, а сама по собі, та не виступає засобом маніпуляції іншої волі» [67, с. 269]. Філософ вважає людину творцем суспільних відносин, певним ідеалом, що є і початком, і кінцем одночасно. Свобода волі, з його точки зору, співіснує з моральними основами, а не діє тільки на рівні засадничих нормативних

приписів. Людину із власною свободою волі він розуміє як цінність не тому, що виходить із політично–правових та утилітарних систем взаємодоповнюючих стосунків, а в першу чергу тому, що розглядає її як трансцендентну сутність, без якої суспільство існувати не зможе.

На думку І. Канта, свободу волі слід осмислювати із необхідністю. З цього приводу І. Кант пише, що « всі процеси об'єктивної дійсності зумовлені необхідністю та певним зв'язком закономірностей. Відтак свобода волі постає в якості «речі в собі», котрій притаманна довільна причина» [75, с. 486]. В такому випадку, якщо свобода як «річ у собі» не є об'єктом пізнання, вона постає ефемерною за своїм призначенням.

Людина як вольова істота наділена совістю, котра формується у думці, через це всякі акти волі, дії людини та вчинки в досвідному пізнанні є необхідним наслідком, зумовленим причинами. Водночас людина відчуває себе відповідальною за особисті вчинки через наявність моральної норми. Свобода волі визначається моральним законом через відмову від спонукань і через обмеження схильностей, котрі йдуть врозріз з ним [75, с. 460]. Даний процес стає можливим лише в тому випадку, якщо наш емпіричний характер є вираженням чуттєвого досвіду та може виступати зовнішнім явищем, в котрому закладається інтелігібельний характер «речі в собі».

Іншими словами можна сказати так: формальна свобода виражається в автономності волі від будь-якого примусу «чуттєвого», в той час як людина – високодуховна, моральна істота, котра володіє свободою волі, – повністю вільна. З цього можна зробити висновок, що воля в об'єктивному світі втілюється виразу через чуттєвий характер, а свобода волі є частиною об'єктивного світу людини, що міститься в розумі.

На думку Гегеля, цінність свободи волі особи в політичній, правовій, економічній площинах можлива лише через усвідомлення прав та обов'язків особи. Право постає у вигляді абсолюту, що водночас закріплює та захищає індивідуальну свободу особи, а інколи підпорядковує віру та церкву. «Не

існує священної, релігійної совісті, котра б стояла осторонь світського права так само, як немає і протилежної йому» [68, с. 355].

Гегель вирізняє декілька сфер реалізації свободи волі людини в об'єктивній дійсності:

- свобода волі як частина одиничного пов'язана із власністю;
- рефлексія, що проявляється через волю в об'єктивній волі (моральність);
- субстанційний характер волі властивий лише людині, а в абсолюті знаходить своє самовираження у необхідності сім'ї, держави, суспільства, життя [69, с. 328–329].

Загалом у філософії Гегеля свобода волі розглядається не тільки через призму права та обов'язку чи моралі, а являє собою вчення про організацію державних та соціальних формувань. Поряд з цим філософ в інтерпретацію свободи волі закладає глибинний зміст ціннісних мотивів, котрі вдало узгоджуються із принципом світобудови і буття.

Гегель вважав, що право та обов'язок може реалізуватись як «соціальне буття вільної волі». В такому розумінні право містить в собі усі можливі визначення свободи. В праві кожної людини міститься і обов'язок щодо цього права, іншими словами автор хоче донести думку, що свобода волі людини є цінністю тільки тоді, коли людина усвідомлює усю множину відповідальності своїх дій як перед суспільством, так і перед собою [76]. Гегель писав: «Той хто не має жодних прав, не може мати жодних обов'язків» [69, с. 328]. У такому симбіозі одне поняття взаємодоповнює інше і навпаки. До прикладу батьки, котрі зобов'язані виховувати дітей, водночас отримують і право на виховання дітей. Поєднання прав та обов'язків у соціальному контексті зумовлює цілісність суспільства, «де право є те ж саме, що й обов'язок; що є обов'язок те є і право» [69, с. 327].

У діалектиці прав та обов'язків, за Гегелем, свобода волі особи постає в якості категоричного імперативу, в якому людина сама формує для себе коло дій для їх реалізації, тому, беручи на себе обов'язки в одному випадку,

вона здобуває права в іншому, і навпаки [12, с. 231]. Така позиція філософа характеризує соціальну плинність буття, початком якої є воля, а наслідком – дії у вигляді прав та обов'язків.

Окрім прав та обов'язків, філософ свободу волі розглядає поряд зі свободою думки, зазначаючи, що «свобода думки має лише чисту думку в якості своєї істини, котра позбавлена життєвого наповнення; отже, ця свобода є також лише поняттям свободи, а не живою свободою; бо лише мислення взагалі – її суть, форма як така, яка, втративши самостійність речей, повернулася “у себе”. Але оскільки індивідуальність повинна була показати себе живою, яка, мислячи, охоплює живий світ як систему думки, то в думці для розповсюдження діяння повинен був полягати зміст того, що добре, а для поширення мислення – зміст того, що істинно, щоб у тому, що є для свідомості, не було втрачено інших інгредієнтів, крім поняття, яке і є суще» [19, с. 106].

Проаналізувавши філософсько-правову парадигму, стає зрозуміло, що вивчення феномена свободи волі в цей період характеризується багатьма підходами, теоріями та авторським баченням свободи як цінності, невід'ємної складової суспільства і держави. З'являються нові критерії визначення свободи волі, що насамперед пов'язується із тим, що свободу волі почали репрезентувати не в контексті релігії, традиції чи природної складової, а насамперед через цінність функціонального характеру.

З'ясування цінності свободи волі крізь призму права, вимагає засад філософії права, котрі б дали можливість вникнути та масштабно дослідити предмет. Ось що з цього приводу зазначає Ж.-Л. Бержель: «У філософії права більше власне філософії, ніж права. Вона прагне звільнити право від його технічного апарату під тим приводом, що на основі цього їй вдасться досягти сутності права і побачити метаюрідичне значення права та цінності, яке це право має обстоювати, а також зміст права щодо повного бачення людини та світу в цілому» [51, с. 19–20]. З точки зору автора, право має мати технічний характер впливу на людину, зокрема на її особисту свободу волі, особисті дії,

при цьому відкидаючи будь-яке філософське осмислення права. Хоча є й інші думки. Наприклад, Ш. Лео аргументує, що «...філософія – тільки необхідна, але недостатня умова природного права. Для філософії цілком достатньо того, щоби фундаментальні проблеми завжди залишалися тими ж; але природне право неможливо, якщо неможливо остаточне рішення фундаментальних проблем» [52, с. 39].

У контексті досліджуваного питання свобода волі постає як винятково філософська проблема. Але, попри це, враховуючи, що людина живе в соціальному світі, де панують порядок, соціальна рівність, справедливість, не можемо заперечувати вплив права на людину, а відтак – на її свободу волі. Філософські знання дають змогу набути зовсім іншого значення, поняттю «свободи волі», оскільки охоплюють гносеологічне пізнання та онтологічне осмислення людини в світі.

Як зазначає А. Бергсон, «...свобода означає щось середнє між тими явищами, які зазвичай називають “свободою” та “свободою волі”» [53, с. 263]. З одного боку, на його думку, «свобода полягає в тому, щоб бути повністю собою, діяти в злагоді з собою: отже, це і є певною мірою “моральна свобода”, з іншого боку, це незалежність особистості від усього того, чим вона не є. Але це не цілком така свобода, оскільки незалежність не завжди має моральний характер. Окрім того, вона не полягає в тому, щоб залежати від себе, як наслідок залежить від причини, з її визначальною необхідністю» [53, с. 263–264]. Іншими словами, вчений переконаний, що доцільніше вживати термін «свобода волі», хоча і він досить суперечливий, оскільки передбачаються рівні можливості для двох протилежностей, що може призвести до помилки в розумінні природи часу. Основною метою вченого є знаходження середини між «моральною свободою» та «свободою волі», тобто окреслення свободи як перманентного явища, даного людині природою.

У контексті теми свободи волі людини ми охоплюємо і такий феномен, як «воля». Гільдебранд писав, що «тільки воля вільна у справжньому сенсі

цього слова; і, нарешті, воля має унікальну здатністю управляти діяльністю, що робить її господарем своєї поведінки» [59, с. 78–79]. Цю думку підтверджує й теза, що вольовий характер людини відображає та регулює міру свободи людини, характеризує її як особу, котра мислить відповідає за свої дії.

В такому контексті воля є початком свободи прийняття рішень людини, відповідає за їх формування та прийняття, зосереджує усі думки людини на їх досягненні. В такому випадку слід відзначити, що аналізуючи свободу волі як природне явище, розуміємо, що вона постає складним, багатоманітним феноменом не тільки для вивчення на теоретичному рівні, але й на його практичному засвоєнні в нормах, процедурах, формах чи стосунках між людьми [70, с. 15].

Воля постає перед нами як невід’ємна частина людської природи, що закладається на рівні фізичних та психологічних можливостей людини і впливає на її свідому цілеспрямовану діяльність. Іншими словами, воля характеризується мотиваційною формою активної діяльності людини, за допомогою чого людини здатна досягати поставлених цілей на життєвому шляху. Саме вольові дії дозволяють людині відчувати всю повноту свободи, котра є зовнішнім виразником волі. Через вольові дії людина має можливість іти до свідомої мети, котра як внутрішній закон характеризує спосіб дії та її мету. Воля людини в поєднанні з її свободою утворюють феномен «свобода волі» як окреме субстанційне джерело у прийнятті рішення чи вчиненні дії при цьому містить в собі свідому, психологічно стійку, незалежну та автономну основу. Свобода волі людини може виражатися такими поняттями, як : «свобода людини» (правова, фізична, моральна), «свобода дій», «свобода вибору».

З цього приводу можна навести слова Бердяєва: «свобода – гранична таємниця. Свобода ірраціональна, а тому вона породжує і зло, і добро, та не вбирає, а породжує» [54, с. 66]. На його думку, неможливо сформулювати

раціональне поняття свободи, оскільки будь-яка раціональна дефініція її вбиває.

З метою розкриття поняття свободи в її широкому значенні є потреба звернутись до сучасного філософського словника за ред. В. Є. Кемерова, в якому подано таке визначення : «Свобода – це здатність людини оволодівати умовами свого буття, долати залежності від природних і соціальних сил, зберігати можливості для самовизначення, вибору своїх дій та вчинків» [72, с. 439].

У своїй роботі «Конституція свободи» Ф. Гаєк зазначав, що: «одною з перших інтерпретацій слова “свобода”, з котрим необхідно було б зіставити наше вживання даного поняття в першу чергу, є те, що узагальнено називаємо окремішністю. Це “політична свобода”, під час якої люди через волевиявлення обирають уряд в процесі законотворчості. Попри це вільний народ не є обов’язково народом вільних людей» [73, с. 21].

Нині свобода волі є невід’ємною цінністю людини, оскільки надається нам природою як благо. Однак, на превеликий жаль, людина не завжди усвідомлює ціну свободи та навіть часто-густо своїми діями обмежує її, або ж узагалі позбувається. Промовистим прикладом обмеження свободи волі людини можуть слугувати місця позбавлення волі (в’язниці, пенітенціарні служби тощо). В таких місцях людина починає переосмислювати своє життя, а відтак цінувати свободу незалежно від того, чи це свобода волі, моралі, соціальна, правова чи інша.

В різні часи, епохи та за різних поколінь свободу волі розуміли як благо, цінність, людський дар. Підходів до вивчення свободи волі сьогодні чимало, через цю невизначеність не існує єдиного принципу вивчення поняття «свобода волі». Тому необхідно виокремити універсальний підхід, за допомогою якого ми би змогли в повноцінному значенні дослідити суть цього феномена. Найперше слід розмежувати поняття «юридична свобода волі» і «фактична свобода волі», врахувати та дослідити умовно визначений характер її поділу на «внутрішню» та «зовнішню», вивчити фактично

умовний поділ свободи на два типи: «свобода від» – негативна та «свобода для» – позитивна.

Під юридичною свободою волі слід розуміти реалізацію виконання конкретних дій, не враховуючи те, чи відповідає цей дозвіл реальній можливості. Через це юридичне розуміння за сутністю має формальний характер, абстрагуючись від реальних умов її здійснення. Юридична свобода волі містить в собі фактичну можливість свободи вибору людини, оскільки через поняття «свобода» ми розуміємо сам факт вибору та його кінцевий результат, котрий в собі завжди містить в одному випадку позитивні наслідки – дотримуючись прав та свобод людини, веде правомірний спосіб життя; та негативні наслідки – порушення юридичної свободи, що призводить до девіантної поведінки особи в суспільстві та державі. Зі збільшенням вибору людина здобуває більше свободи. Але попри це в структурі свободи індивіда вибір є частиною як «внутрішньої» свободи, так і свободи, що містить емпіричні та раціональні елементи даного вибору.

Ми вважаємо, що сама ситуація вибору, що ставиться перед індивідом ще не є свободою, це лише умовна складова вільної дії. До «внутрішньої свободи» слід віднести свободу волі, котра не залежить від жодних умов та є основою прийняття свідомого рішення людини, позаяк «зовнішня свобода» – це відсутність будь-яких соціальних, правових, політичних, державних чи інших передумов до реалізації «внутрішньої свободи». Іншими словами, в першому випадку свобода виступає як природне благо, невід’ємний атрибут людини у прийнятті рішень, а в другому випадку відбувається зміщення свободи до несвободи через вплив об’єктивних факторів навколишньої соціальної дійсності.

Досліджуючи питання «внутрішньої свободи», Ф. Гаєк писав: «Даний вид свободи базується на ідеальних факторах, що притаманні людині. Межі власної внутрішньої свободи може відчувати лише особистість, котра у своїх діях опирається на свідомість волі, розум та стійкі переконання, а не життєві пориви чи тимчасові обставини» [73].

Свобода особистості має як позитивний, так і негативний характер. Свобода «від», або ж негативна свобода, є світом, в якому особистість наділяється вибором ідей та дій без будь-яких репресій чи обмежень. В такому випадку свобода дій є не самоціль, а тільки умова для саморозвитку індивіда. Іншими словами негативна свобода – це є боротьба духу проти необхідності [71, с. 60]. В такій інтерпретації стає зрозуміло, що вплив права на свободу «від» має винятково негативний характер, оскільки ізолює можливість самого вибору та негативних факторів правового, політичного, державного впливів на людину.

Фактична свобода волі має на меті особистісне задоволення персональних потреб. Така думка повинна враховувати засоби, необхідні для здійснення волі, зокрема свободу користування нашим тілом чи матеріальним майном, котре перебуває в нашій прямій владі.

Юридична свобода волі є основою вільного вибору. В такому разі термін «свобода волі» розуміють як факт вибору, а також невизначеність результату. Тому, з огляду на це, зрозуміло: чим більший вибір надається людині, тим ширший у неї спектр свободи волі.

Аналізуючи питання свободи волі, деякі науковці розмежовують поняття «свобода» та «воля». І. А. Гобозов стверджує, що «свобода виникає внаслідок взаємодії людей, в процесі їхньої спільної діяльності. З одного боку, людина знаходить свою свободу тільки в суспільстві, а з іншого – воно ніби заважає робити те, що вона забажає. Хоча це одна з розбіжностей соціуму, котра реалізується на основі компромісу: суспільство надає індивіду певну свободу, але і індивід, своєю чергою, свідомо обмежує свої вимоги до суспільства. Тому свобода – означає діяти в межах юридичних і моральних норм, на основі чого особа повинна усвідомлювати певні як формально, так і неформально визначені правила поведінки, котрих повинні дотримуватись усі» [60, с. 161–162]. Що стосується волі, «...то вона не керується жодними законами морального чи юридичного змісту. Вільна людина, на відміну від свободної, поважає тільки себе, бо постійно зазіхає на свободу інших. Вільна

людина – егоїстична, тому що прагне до задоволення особистих інтересів» [60, с. 162].

На думку В. Грищука, « свобода волі людини нерозривно пов'язана із розумовою можливістю людини реалізовувати та усвідомлювати продуманий вибір (нормативний чи антинормативний) та на основі цього приймати вольові рішення. В такому розумінні свобода волі формується через розум на основі категорій: добро, зло, обов'язок, необхідність, совість, відповідальність» [74, с. 97–98]. З позиції науковця випливає, що вольова поведінка людини опирається на розум. В. Грищук пише, що: « Розум і воля є антропологічними основами формування поведінки людини, складовими чинниками об'єктивної та суб'єктивної підстав відповідальності» [74, с. 97–98]. Тому можна зробити висновок, що воля апіорі не може бути за своєю сутністю ірраціональною та перебувати за межами розуму.

Досліджуючи питання свободи волі, зрозуміло, що цей феномен може мати як позитивні, так і негативні наслідки для людини. До позитивного (юридичного) результату свободи волі можна віднести можливість вибору. Таку ж думку обстоює І. Барбур: «Свобода вибору зі справжніх альтернатив вимагає сукупності можливостей, а також здатності діяти з метою реалізації обраної альтернативи. Навіть якщо зовнішніх обмежень немає, нерівні сили призводять до нерівних можливостей вибору. Необхідна складова свободи волі – певний ступінь особистої незалежності. Багато з умов здійснення вибору виступають внутрішніми факторами. Люди по-різному усвідомлюють альтернативи, неоднаково здатні робити обдуманий вибір. Через це в деяких людей особиста ініціатива і цілеспрямованість переважають, в інших – їх менше» [55, с. 49–50]. До негативних наслідків свободи волі автор відносить «...відсутність зовнішніх обмежень: свободу від примусу або прямого втручання з боку інших людей чи інститутів» [55, с. 49]. Як бачимо, свобода волі може містити і негативні елементи, котрі проявляються в порушенні прав і свобод людини, втраті моральних основ і цінностей.

Зазначаючи про ранню традицію англійської ліберальної політики, котра сформувалась під впливом філософії Дж. Локка та Т. Гоббса, слід наголосити на тому, що свободою волі людини розуміли відсутність втручання у неї з боку інших індивідумів, котрі намагалися захистити людину від впливу зловживань державної влади, а також прагнули до максимально широких можливостей.

Феномен свободи волі людини потрібно розглядати як ціннісну характеристику, котра перебуває у площині етично-морального спрямування. З цього приводу М. Гартман зауважує, що «таблиця цінностей – це половина етичної проблеми, іншу її частину становить метафізика моральних актів. Між ними, в центрі, розташована проблема свободи волі» [56, с. 547].

В. Віндельбанд у роботі «Філософія культури. Обране», а саме в розділі «Мораль», формулює чітке визначення сутності моральних цінностей людини, як вони узгоджуються в людській сутності. Він акцентує, що «...етична оцінка була б узагалі неможлива, якби у нас не було свідомості боргу, який обов'язково повинен бути реалізований. В такому випадку свідомість боргу є принципом моралі, оскільки вона – вища умова, за якої можливе моральне життя. Усвідомлення того, що є борг, може бути різним залежно від обставин у різних народів і в різні часи; але те, що борг повинен бути взагалі визнаний, – це само собою зрозуміло, бо кожен усвідомлює основну умову етичного життя. Той, хто би заперечував, що для людини існує повинність, хто не визнавав би боргу, повинен був би, своєю чергою, відмовитися від будь-якої оцінки, і ми бачили би в ньому абсолютно аморальну людину» [58, с. 291]. Тому, на думку філософа, саме свідомість боргу в людині становить основний принцип моралі. Незважаючи на те, наскільки би не були емпірично повинними деякі вимоги боргу, свідомий борг апріорно не охоплює обґрунтованість емпіричними визначеннями, а навпаки – зумовлює необхідність певного боргу, котрий реалізовується в досвіді.

У контексті розглянутої проблематики свобода волі людини постає морально-етичною нормою, основою якого є свідомий вибір, що ґрунтується на емпіричних засадах, не суперечить загально-правовій та соціальній поведінці в суспільстві. Тому саме з цієї позиції слід розглядати «вільну волю», розуміючи тезу про те, що моральні цінності за природною сутністю співвідносяться зі свободою волі людини. Особистість завжди перебуває під тягарем цінності, оскільки вона вважається автором її виникнення чи порушення. В такому процесі і відобразатиметься реальна свобода волі, котра інтерпретується крізь призму етичного-морального в людській свідомості. Людина, яка є свідомим елементом суспільного життя, бере на себе відповідальність за власні дії та їхні наслідки, виявляючи розуміння, усвідомлення, осмислення своєї свободи, не перетинаючи межі морально-етичних норм, котрі на ментальному рівні тісно взаємодіють зі свободою волі.

В процесі дослідження аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі стає зрозуміло, що цей феномен потребує комплексного та всебічного вивчення. Свобода волі людини, як зазначалось вище, може проявлятися у різних сферах людської діяльності, від ціннісної складової розвитку суспільства та держави до невід'ємного атрибута людського буття. Моральна складова свободи волі людини в першу чергу проявляється як ціннісна ознака та забезпечує гармонійний зв'язок між духовністю людського єства поряд із соціальними, політичними, правовими інтересами суспільства та держави.

Отже, основними принципами, котрі ми визначили як фундаментальні для обґрунтування ціннісного-правового тлумачення поняття свободи волі людини, вважаємо:

– герменевтичні принципи історичності інтерпретації та неперервності традиції в тлумаченні окресленого нами поняття, що дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки;

– принцип об'єктивності, який на нашу думку розкривається у всебічності й повноті розгляду проблеми, зважаючи на неоднозначність досліджуваного феномена свободи волі людини;

– принцип індуктивного способу мислення, що підтверджує діалектичний закон єдності й боротьби протилежностей, дію якого спостерігаємо у взаємозв'язку свободи волі й відповідальності, свободи вибору й обов'язку, права природного й суспільного, вибору й наслідку тощо;

– онтологічні принципи природного права, що виникло раніше за право позитивне і впливає з самого буття людини в світі й усвідомлення цього буття;

– моральні принципи, загальний зміст яких можна виразити золотим правилом « Поводься так, як ти хотів би, щоб поводитись з тобою».

2.2 Свобода волі людини у філософії

Питання свободи волі посідає важливе місце в розвитку та становленні філософської науки. Свобода – це можливість вибору людини в конкретній ситуації; вона завжди була опорою суспільної думки, рушійною силою процесу створення нових держав, а інколи їх занепаду, возвеличення одних та обмеження прав інших. Однак свобода в усій її багатовимірності залишається нерозкритим феноменом, механізмів його дослідження не існує і в наш час, тому актуальність проблеми підтверджується й сьогодні.

У філософії поняття «свобода» розуміють як вільний вибір, котрий уможливорює реалізацію своїх власних бажань і не завжди повинен відповідати інтересам інших. Це так звана свобода волі людини, яка є безмежною та хаотичною; історично вона сягає природного походження людини та прямо пов'язана з релігійними чинниками. Говорячи про свободу в її найзагальнішому значенні, слід вказати, що це наявність можливості варіантів вибору та результату розвитку події. Відсутність такого вибору та

розвитку подій дає нам право говорити про відсутність можливості, а відтак обмежує нашу свободу, а в окремих випадках її повністю нівелює.

З цього приводу С. Грузенберг запитує, для чого потрібна свобода волі. На його думку, вона полягає «в закладеній у мені можливості здійснювати або не здійснювати одні і ті ж дії, або, як формулює цю думку Декарт, швидше за все вона знаходить своє місце в тому, що, стверджуючи або заперечуючи, уникаючи чи переслідуючи які-небудь речі, котрі пропонуються розумом, ми діємо таким чином, що не відчуваємо жодної примусової сили» [77, с. 376]. Науковець зауважує: «Я вільний тільки в тому випадку, коли мої дії не залежать від сторонньої примусової сили; я втратив свободу, як тільки мої дії почали залежати від примусової зовнішньої сили; таким чином, у підсумку свобода волі означає не що інше, як залежність моїх дій від сторонньої примусової сили» [77, с. 376].

Іншу точку зору висловлює М. Лосський, який у своїй роботі «Свобода волі» погоджується з думкою А. Шопенгауера щодо причинності свободи волі та пише, що «...забороною для визнання свободи волі є закон причинності, котрий має силу не тільки стосовно механічних процесів, але й щодо душевного життя: будь-яке бажання має причину, завдячуючи чому воно виникає, і це так само необхідно, як і будь-що інше в цьому світі» [78, с. 13]. На його думку, причина будь-якої події буває достатньою, такою, що її наявність тягне за собою дії. Відповідно, вільною може бути тільки та людина, яка за наявності всього необхідного для дії все ж таки може не здійснювати її, що містить в собі протидію.

У своїй праці «Страсті душі» Р. Декарт писав: «Я бачу лише одну підставу, яка передбачає повагу до самого себе, – це наша свобода волі... Свобідна воля дає можливість кожному з нас володіти самим собою і тим самим наблизитись до божественного начала» [77]. В зазначеній роботі філософ піднімає одвічні питання всіх часів, пов'язані з наявністю в людини власної свободи та її зв'язком із вищою силою, а саме Богом.

На думку В. Бліхара, «у всі часи актуальною є проблема людської свободи як умови здійснення вільного вибору. Її релігійно-філософська інтерпретація має велике значення для формування потенціалу особистості, бо саме вибір є сутнісною характеристикою індивіда, особливістю його активної життєвої позиції. Екзистенційний розгляд під час здійснення свободи, осмислення християнсько-філософських узагальнень між поняттями «свобода», «вибір» і «відповідальність», безумовно, істотно конкретизує уявлення про людську свободу, уточнює її смисл і значення у соціумі. Осмислення проблеми свободи з погляду християнських норм збагачує розуміння філософської думки щодо цієї складової теорії свободи особистості» [57, с. 95].

Нині свободу також трактують як один із проявів випадковості, що зумовлюється свободою волі, вольовим бажанням людини. В етиці свободу пояснюють наявністю у людини вільної волі, що накладає на неї відповідальність за власні дії, слова та вчинки. Моральний вчинок відбудеться тільки в тому разі, якщо існуватиме вільна, ніким не обмежена воля. Тож свобода волі людини не є довільною, а навпаки, вона впливає із моральних переконань та підкріплюється відповідальністю за дії людини.

Умовно історичний процес вивчення феномена та формування поняття «свобода волі людини» можна поділити на три періоди: античність, середньовіччя, Новий час. Кожен із них надав досліджуваному поняттю нового смислового значення. Варто узагальнено розглянути їх.

Процес формування античної філософської думки припадає на VI ст. до н.е. та розвивається до V-VI ст. н.е. Слід вказати, – що в античності свободу розуміли як природне благо, те, що властиво кожній людині. Із свободою в цей період асоціюють поняття людського щастя, любові, радості, блага. Деякі філософи цього періоду розглядали свободу людини не як внутрішню дію, спричинену волею, бажанням, а як потребу, що зумовлена причиною таким чином відкидаючи випадковість. Відтак у процесі життєдіяльності людини

немає свободи, оскільки її дії в суспільстві зумовлені необхідністю, і все, що з людиною відбувається передбачено причинно-наслідковим зв'язком.

Людина, на думку мислителів того часу, повинна знайти своє істинне призначення, щоб зрозуміти потребу в свободі. Знання про причину дає людині можливість позбутись усіх страхів та переживань, будь-яких ілюзій, що дадуть можливість здобути істинну свободу. Саме знання про світ, добро та зло, щастя та нещастя стають дороговказом у прийнятті людиною правильних рішень. У такий спосіб людина здобуває душевну рівновагу, безтурботність духу та стає вільною від усіх земних страждань.

Деякі мислителі античної доби розглядали свободу людини в контексті свободи волі або ж свободи вибору добра чи зла. На їхню думку, вибір може робити тільки людина як свідомий носій свободи. Вплинути на свободу людини не здатні ніякі вищі сили. Саме людина вправі вирішувати власну долю завдяки свідомому вибору та «холодному» розуму.

Людина в цей час була у тісному зв'язку із природою, через це наділяти її незалежністю, визнаючи за нею свободу волі та свободу вибору, було б нерозумно. Проблемі свободи волі в античні часи не приділялось достатньої уваги через те, що в ній не вбачали свободи вільного вибору поведінки, а розуміли лише, як тимчасове благо, щастя, необхідність, а інколи перевагу в суспільній діяльності.

До прикладу, стоїки як представники окремого вчення окреслювали свободу волі людини через необхідність. Вони підкреслювали зв'язок людини із всесвітом, оскільки вважали, що все у світі відбувається з якоїсь причини, утворюючи ланцюг усього суцього, котрий відображає рух у світі. Все взаємопов'язано, а людина як частина космосу та цілого світу повністю залежить від нього разом із свободою її власних дій. В причинності стоїки розуміли долю, яку ніхто не здатен змінити, через те, що доля акумулює в собі початок всього суцього і з нею пов'язують існування та зникнення всього на землі. Свобода може бути властива лише людині-мудрецю – його ототожнювали з божеством, оскільки він був повністю вільний: для мудреця

свобода та необхідність збігаються. Зрозумівши та пізнавши необхідність, мудрець стає частиною її, а отже його дії є вільними. Свобода не може бути відокремленою від необхідності. На думку стоїків, дії людей та їх вчинки є різними не тому, що вони вільні чи не вільні, а через те, що все у світі відбувається з потреби. Тому необхідність обирають добровільно або ж з примусу.

Аналіз становлення поняття «свобода волі» в античні часи дозволяє констатувати, що свободу вважали основним благом, щастям, пріоритетом, оскільки з нею людині надавалось право бути незалежною та здобути бажану гармонію зі світом об'єктивного, того що її оточувало та давало можливість реалізовувати свій внутрішній та творчий потенціал. Свобода волі набувала значення абсолютного – того, що існує поза світом реальним.

З початком розвитку та зародженням цілком нової філософської думки в період середньовіччя починає виникати проблема людської свободи у її тісному зв'язку із Божественною детермінацією. Вплив теїстичних релігій на процес виокремлення людської свободи був вагомим, тому взаємозв'язок людини і Бога набуває все нового масштабу осмислення. В цей час на долю людини припадають випробування як соціально-економічного характеру (переважає феодалний лад, соціальна нерівність проявляється у поділі на касту залежно від статусу у суспільстві), так і ідеологічного спрямування (поступово утверджується християнство – одна із основних релігій). Можна з упевненістю сказати, що саме християнство відіграло важливу роль у формуванні середньовічної філософської думки, а також проникло в усі сфери соціального, духовного та свідомого життя кожної людини. За своїм змістом християнська релігія є теоцентричною, а відтак Бог визнається абсолютним, він найвище буття, котре охоплює все живе на землі. Основним завданням богословів, філософів, мудреців було донести «Боже слово», котре закріплене у Біблії.

Основний зміст християнської релігії можна подати як любов до ближнього. Кожна жива істота на землі, з точки зору християнської догми, є

творінням вищої істоти – Бога. Тому, посягаючи на чисте життя, свободу, честь чи гідність, ми ідемо проти Всевишнього, його волі, в якій закладено вищий промисел або, як говорять філософи, порядок речей.

Вплив християнської релігії на світобачення людини, чітко простежується і в розумінні поняття «свобода волі людини». Цей період можна умовно поділити на три основні частини: апологетика, патристика та схоластика.

Становлення філософської думки періоду середньовіччя відбувалося під впливом християнської релігії, і першим етапом цього процесу була апологетика – вчення, яке захищало нові (християнські) релігійні погляди від язичницьких. У цей період християни становили доволі невелику кількість віруючих і тому піддавали різкій критиці з боку владної верхівки. Апологети навіть звертались до імператорів з метою протекції християн. У своїх промовах та зверненнях вони формулювали цілу низку важливих питань, світоглядних ідей з метою привернути якомога більшу кількість людей до своєї релігії. Зокрема вони визначились із розумінням сутності Бога як окремої субстанції, наділеної вищою силою, сутністю віри, а також співвідношенням віри та знання. Апологети зміцнювали, захищали не тільки християнську релігію, але й ті цінності, котрі становили її основу: любов, свобода, вільна воля, надія, добро, віра, справедливість. Знання, сформовані у період апологетики, стали початком розвитку християнської релігії, яка, зі свого боку, розкриває поняття свободи людської волі та зв'язок людини із Богом. Апологети наголошували, що досягнення поставлених цілей можливо лише через аскезу, самопізнання, любов до ближнього, і найголовніше – через віру в Бога.

В процесі зміцнення християнства і привернення до нього суспільної уваги виникає потреба в розвитку нової ідеології, оскільки відпадає необхідність захищати та відстоювати право на життя, свободу; постає потреба в знаходженні шляху істини. Тому на зміну діяльності апологетів приходить діяльність отців церкви. Цей період в історії філософії називають

патристикою. Він ознаменувався спробою систематизації загального вчення про Бога як першопричину всього суцього та Бога триєдиного. Основною характерною ознакою християнської патристики є світогляд, який більшою мірою спочатку тяжів до античної філософії. Розглядалися питання свободи людини в її чистому, природному вигляді. Свободу волі людини вважали Божим промислом, а її обмеження застосовувалось лише у разі, коли людина переступає через моральні основи християнської догматики.

Одним із основних філософів-богословів, котрий торкнувся питання свободи волі, був Августин (у сучасній традиції Августин Блаженний). Він розробив ціле філософсько-релігійне вчення. У своїх працях «Про град Божий», «Сповідь», «Про Трійцю», «Про вільну волю» мислитель подав розуміння людини як Божого творіння, наділеного свободою волі. На його думку, людина становить мікрокосмос, має природу матеріальних тіл – рослин і тварин – та розумну душу в поєднанні зі свободою волі. Філософ говорив про душу як нематеріальну, безсмертну, вільну субстанцію, вважаючи її важливішою за розум. Тому основна позиція Августина Блаженного зводилась до віри, котра є перманентною основою «розумного», що зміцнювало позиції церкви й утверджувало її як інстанцію в досягненні й непорушності істини.

Свобода волі, за Августином, не може бути абсолютною, вона обмежена божественним передвічним рішенням, за яким одні люди отримують Боже спасіння, а інші приречені на вічні торттури (саме в цьому розкривається вся суть християнського вчення про божественне приречення). Філософ у своїх працях доносить думку, що кожна людина від народження має свободу, оскільки народжується незалежною людиною, але пізнати та зрозуміти «порядок речей» у світі, осягнути усю глибину неповторності людського ества вона зможе лише в тому випадку, коли навернеться до Бога як абсолюта, першопочатку та першопричини всього живого та неживого на землі. У християнській релігії свободу волі розуміють, як «дарунок» Всевишнього людині, і для того, щоб людина усвідомила ціну власної

свободи волі, на неї накладається моральна відповідальність за власні дії та вчинки, що дозволяє їй зрозуміти, що свобода волі в християнській догмі повинна сприйматись не як хаотична даність, а як частина Божого замислу.

У Августина Блаженного свобода волі людини є волею Божою, котра властива Богові та передує будь-якому акту творіння [96]. В такому розумінні свобода волі є наслідком Божого промислу, в якому закладена вища мета.

На нашу думку, Августин Блаженний зробив потужний внесок у концептуалізацію поняття «свобода волі», який можна стисло окреслити такими його здобутками:

- філософ розробив цілісне філософсько-релігійне вчення, основу якого становить загальне розуміння всемогутньої Божественної волі;
- розкрив загальне уявлення про благодать;
- підставою вільної волі людини він вважав благодать;
- зберігаючи свободу волі за людиною філософ трактує, що вона позбувається свободи «бажання зла» так і в його творінні;
- зіставляє такі поняття, як «приречення» і «свобода волі»;
- підносить людину на новий рівень порівняно з періодом античним, підкреслює в ній здатність до пізнання себе і світу, утверджуючи наявність свободи волі.

Водночас мислитель зазначає, що проблема свободи волі проявляється і в її гріховності. Тут простежується зв'язок чуттєвого природного із тілесним. З цього приводу апостол Павло сказав: «Тепер же то не я чиню, а гріх, що живе в мені» [98].

Основою формування вільної волі, філософ вважав благодать. Для того, щоб свобода волі реалізувалась необхідна реалізація певних умов: природна даність свободи волі у людини та сприяння благодаті. На думку Августина, це забезпечить людині вічне життя. Досліджуючи Святе письмо, філософ висловлював думку, що простій людині не дано пізнати та зрозуміти призначення Божого замислу, оскільки людська свідомість не здатна

осягнути це в повному обсязі. Так само й свобода волі людини не може бути ніким обмежена, позбавлена окрім самого Бога.

Зрештою, свобода кожної людини становить її невід'ємну природну цінність, оскільки з одного боку, є рішучою силою людської цивілізації до прогресу, а з іншого – впливає на всі вчинки людини, чим спонукає до процесу самопізнання та самоусвідомлення [97, с. 377].

За Августином свобода волі постає як перевага ірраціонального (волі) над раціональним (розуму), де перше не привалює, а, навпаки, доповнює друге тим самим формує, ситуативну модель поведінки людини. Така філософська позиція формувалась під впливом тогочасних релігійних уявлень та виражала доволі прогресивні ідеї даного часу.

У своїх працях Августин Блаженний розглядав проблему Божественного приречення та свободи волі людини як основу смислового розуміння світобудови.

Варто вказати, що проблематика Божественного приречення розглядається не тільки в християнській релігії, але й в ісламі. Так, до прикладу, в арабо-мусульманській філософії поняття «кадар» означає приречення (або ж передвизначення) всього суцього Аллахом. В ісламській традиції віра у приречення є невід'ємною частиною філософсько-релігійного вчення та вважається як одним із стовпів віри. Послідовники ісламської релігії, мусульмани, поняттям «кадар» – приречення – визнавали божественну детермінованість усіх процесів та явищ, котрі відбуваються у нашому світі, в тому числі і людські дії. Загальний підхід до розуміння автономії людської волі й значення вчинків людей виразився в мусульманській раціональній теології – каламі. До прикладу, мутазиліти дотримувались думки, що людина володіє абсолютною незалежністю від Бога, а тому є вільним діячем, розпорядником свого життя. Питання приреченості акцентувалось і в індійській філософсько-релігійній традиції, з чим пов'язувалось загальне уявлення про карму та сансару.

Значну роль проблема співвідношення приречення та свободи волі людини відіграла в період Середньовіччя. Вона розглядалась поряд із такими проблемами теологічного спрямування, як Божественне обрання, засудження, взаємозв'язок Божественного начала як символу всемогутності та безкінечного знання.

Однією з причин невизнання свободи волі людини є загальний детермінізм та індетермінізм, що визначають міжкультурний та міжрелігійний вимір проблеми. З одного боку, релігійний суб'єкт здатен реалізувати свій потенціал, можливості в мінімальному невизначеному просторі. Якщо такий простір відсутній, тоді всі його власні уявлення про чесноти та пороки, без яких релігія неможлива, втрачають будь-який сенс. З іншого – всемогутність та всезнання розглядаються як основні та беззаперечні атрибути Бога, а це на наш погляд виокремлює цілий ряд метафізичних проблем, подолати які не може жодна з існуючих релігій.

Окрім Августина, формування цілком нового світобачення підтримували такі філософи, як І. Блаженний, М. Капелла, А. Матій, С. Боецій, Ф. Кассіодр, С. Еріугена та ін., кожен із яких доводив існування Бога як єдиного творця Землі та всього суцього, пов'язували свободу людини з можливістю самореалізації шляхом формування творчого потенціалу, накопичення нових знань про існуючий світ. Праці вказаних авторів поповнили філософські, релігійні уявлення про об'єктивну реальність і сформували розуміння екзистенційного буття людини як мікрокосмосу у тісному зв'язку із макрокосмосом – Богом.

Праці філософів-богословів поклали початок цілком нового, ще не пізнаного в той час підходу до вивчення людини як незалежної, вільної, свідомої, розумної істоти, котра співіснує у зовнішньому світі та перебуває у чіткому, алгоритмічному підпорядкуванні Божественній волі.

У цей час набуває розквіт схоластична філософська релігія, котра спрямувала людське пізнання та знання в теологічну площину. Основною метою схоластичної школи в ранній період було зберегти віру в єдиного

Бога, монополізувати знання суспільної маси, не допустити впливу на людину язичницької віри. Схоластична філософська думка була доволі неоднорідною, оскільки в цей час існувало багато впливових орденських шкіл, в межах яких працювали авторитетні вчителі, чії доктрини були захищені їхніми прибічниками. В пізньому середньовіччі розвивались чотири найбільш впливові на той час школи: томізм, скотизм, августинізм, оккамізм.

Така невизначеність характеризується невизначеним та дискретним розумінням середньовічного інтелектуального життя. Людина перебувала в різкому соціальному, правовому, духовному занепаді, оскільки феодальний тип розшарування суспільства був зумовлений великою кількістю міжусобних війн, революцій, боротьбою за матеріальні цінності, впливом церкви на державні та суспільні відносини, що породжувало все нові випробування для простої людини, охоплюючи її право не тільки на свободу, але й честь та гідність, право на достойне життя.

Однією із найхарактерніших ознак середньовіччя є теоцентризм як беззаперечний принцип, за яким Бог проголошується началом і центром Всесвіту, що обумовлює буття та смисл існування всього суцього на землі. Бог – це трансцендентальна сутність (та, що перебуває поза реальним світом). Бог є вічне і незмінне начало, вище буття, а все інше – його творіння [81, с. 54]. У період середньовіччя з'являються духовні особи, котрі не маючи змоги реалізувати себе у феодальному світі як соціальні одиниці, заглиблюються в себе, прагнуть досягнути буття Бога. Середньовічна етика визнає їх певну самостійність, наявність у них свободи волі [80, с. 34-36].

Все нові та різносторонні погляди філософів, богословів, мислителів щодо свободи волі відкриваються в усій глибині. Т. Аквінський, П. Абеляр, Григорій з Ріміні, М. Орем, М. Інґеський, П'єр д'Айї, Г. Білль, Бонавентура, Д. Скот, В. Оккам та інші розкривають філософсько-теологічну тематику.

Окремої уваги, серед окреслених вище шкіл та теорій, на нашу думку, заслуговує концепція Т. Аквінського, котрий теологічне вчення поєднав із поняттям свободи волі людини. Філософ у своєму вченні про добродієність

та окремі чесноти розкриває основний зміст цих понять, а також висловлює свою думку щодо свободи волі. Він пише: «... людина відповідальна за свої вчинки, оскільки, маючи вільну волю, вона здатна обирати між добром та злом. В іншому ж випадку, якщо б людина не володіла нею (свободою волі), її доля неминуче підпорядковувалася б законам сліпої необхідності, і тоді не можна було б говорити про яку-небудь мораль. Щоб могли існувати гріх або чеснота, покарання чи нагорода, через це їм повинна передувати наявність вільної волі» [79, с. 134].

Однією із необхідних ознак добродісного вчинку філософ вважав довільність, оскільки не всі вчинки людини прямо залежать від волі. До прикладу, трапляються ситуації, коли людина піддається страху, бажанню, жадобі, хтивості – в такому випадку, вважає Аквінський, воля відсутня. Для того, щоб зрозуміти міру людської свободи чи несвободи, необхідно зрозуміти потребу людини в самій свободі. З метою досягнути значущість свободи волі слід зрозуміти можливості людського розуму, котрий і детермінує ситуацію. Пристрасті, людські пориви, любов, ненависть самі собою не є злом чи добром: вони набувають негативного або ж позитивного морального значення залежно від того, як сильно їх контролює розум.

Т. Аквінський захищав твердження про наявність людської свободи волі, вступаючи в полеміку з тими, хто заперечував її, і намагався довести, що характерною особливістю людини є свобода [79, с. 135]. Він робить спробу переосмислити деякі висловлювання євангелістів, які, на його думку, могли бути витлумачені як заперечення свободи волі людини. Так, він наводить вислів Єремії «Дорога людини – не її, і не справа чоловіка направляти свої кроки», який інтерпретує таким чином, що вибір залежить від нас, але з Божої допомоги [79, с. 135]. Філософ розглядає життя людини на землі як можливість здобуття вічного життя через навернення до Бога, а це можливо досягнути лише через віру, добро, любов та Божу благодать.

Отже, Т. Аквінський свободу волі людини вважав властивою кожній людині, але зрозуміти її призначення, ми можемо тільки із Божою

допомогою. Свобода волі людини, котра ґрунтується на розумі, дає можливість людині діяти з огляду на дотримання чеснот та обирати між добром та злом.

Томізм беззаперечно утверджує наявність свободи волі людини. Такий висновок випливає з праці Аквінського. Свобода волі може існувати лише в одному випадку – коли вона підтримується Богом, оскільки саме він з точки зору християнської моралі є першоджерелом суцього і вільних людських починань.

Філософія середньовіччя сформована на основі теологічного вчення, дала поштовх для розвитку нових поглядів, спрямованих на пізнання людиною себе і світу. Із завершенням епохи середньовіччя починає формуватись філософія Нового часу, яка характеризується наявністю двох основних течій – емпіризму та раціоналізму, що обґрунтували можливості людського пізнання за рахунок розуму.

Провівши аналогію з попередньою системою суджень, якою людина визнається духовною істотою, котра наділена свободою волі та підпорядковується Божественній волі, в період Нового часу відбувається зміна світогляду з теологічного на антропоцентричний, що окреслює людину як кінцевий еволюційний етап світобудови. Свободу волі розглядають поряд із пізнаною необхідністю, яка відображає зв'язок між свободою дії та наслідком, вираженим у соціально-правовій площині.

Сформувався беззаперечний принцип, за яким воля пов'язана з закон. Його дотримувався Ф. Бекон, визначаючи суть свободи в контексті політичної цінності. Завдячуючи цьому принципу, політична свобода отримує своє функціональне призначення в суспільно-правових, політичних відносинах та трансформується у свободу загального характеру. В такому випадку не воля, що постійно межує із свавіллям, як у Н. Макіавеллі, а саме закон, котрий приймається на захист всезагальної справедливості, стає механізмом регуляції різних суспільних відносин. «Закон, а не абсолютистська влада короля, мусить регулювати відносини між королем і

підлеглими» [66, с. 119]. Такий підхід, на нашу думку, є початком виокремлення вольових дій людини в правовій, суспільній, політичній реальності, чим зумовлює появу, нового розуміння свободи волі людини. Тут доречно буде згадати відому цитату філософа : «Богові віддай боже, а Цезарю – цезарево, а підлеглим – те, що їм належить» [66, с. 122], котра кардинально змінила погляди людей на такі поняття як «розум» та «воля», що сприяло формуванню цілої системи ціннісних орієнтирів щодо права людини на власну свободу.

Емпіричні погляди Ф. Бекона не поділяв Р. Декарт, який був прихильником раціоналізму і наголошував на формуванні та зміні внутрішнього світу людини, а не зовнішніх обставин. Він писав, що слід починати з себе, тільки в такий спосіб можна змінити суспільство, зробити його універсальним та досконалим. «Завжди необхідно намагатися перемогти себе, а не долю, змінювати свої бажання, а не порядок світу і взагалі – звикнути до думки, що у нашій цілковитій владі перебувають тільки наші думки...» [78, с. 264–265]. Мислитель наголошував, що кожна людина перемагає себе тоді, коли починає рух проти «доленосної течії», визнаючи себе незалежною та вільною від будь-кого чи будь-чого (матерії, субстанції чи прояву вищої неземної сили). Світоглядні ідеї Р. Декарта заклали фундамент філософсько-соціальної думки Нового часу, сформували новий підхід до тлумачення свободи, основою якої вважали розум, інстинкти та потреби. Відтак, будь-які процеси, що відбуваються в світі, реалізуються тільки за умови зміни напряму, поглядів, людського мислення. Такий підхід філософа став початком нової концептуальної ідеї свободи в онтологічному і гносеологічному сенсі. З огляду на це стає зрозуміло, що саме свобода стає невід’ємним атрибутом практично усіх форм суспільного життя.

А. Бергсон із цього приводу писав : «Універсум, котрий пізнається нашим розумом, насправді нескінченно перевершує людський досвід, бо розуму властиво розширювати значення даних досвіду, узагальнювати їх, нарешті, спонукати нас до пізнання набагато більшого числа речей, ніж ми

коли-небудь зможемо сприйняти. В такому універсумі людина, як вважається, відіграє незначну роль і займає мало місця: свій інтелект він наділяє саме тим, що забирає у волі» [53, с. 189].

Іншої думки щодо трактування свобода волі був французький філософ Ж.-П. Сартр. Він підкреслював, що людям властиво уникати звинувачень та відповідальності ховаючись за детермінізмом «... ми завжди готові сховатися за вірою в детермінізм, коли ця свобода починає впливати на нас, або ж тоді, коли нам потрібна відмовка» [82]. Позицію автора можна сформулювати так: свобода – це не властивість, а субстанція; тому людина, з точки зору екзистенціалізму, не може відокремлювати себе від своєї власної свободи волі, а може лише спрямовувати себе до вільно обраної мети, оскільки сама мета визначає внутрішню сутність людини.

А. Шопенгауер, у своїй роботі «Про свободу волі» писав : «Кожен вправі робити те, що бажає, але в будь-який період свого життя ви можете бажати тільки одну визначену річ та абсолютно нічого іншого, крім тієї речі» [83]. Мислитель виокремлював свободу волі людини як бунтівну, хаотичну обмеження якої є втрата власної природної сутності.

Зробивши висновок з вище сказаного, стає зрозумілим, що проблематика поняття «свободи» та «свободи волі» розкриваються в епоху Нового часу у двох основних аспектах: логіко-гносеологічному і практичному. Філософи довели співвідношення між свободою та необхідністю, що не втрачає свого значення і донині з соціальної та правової точки зору.

Варто наголосити, що «соціальне» і «політичне» в період Нового часу розуміють з огляду на теорію суспільного договору та природні права людини, серед яких свобода волі. Концепції суспільного договору у мислителів різнилися між собою, але головна ідея була спільною: з природного стану в результаті договору між людьми виникає держава, головна мета якої – захист природних прав людини, до яких належить свобода.

Також у цей період був розроблений та втілений в життя механізм, побудови держави:

- чітка та структурована система, щодо розподілу державної влади (Ш.-Л. Монтеस्क'є, Дж. Локк);
- теорія правової держави (І. Кант);
- концепт громадянського суспільства (Г. Гегель) тощо.

Питання свободи волі вперше поставлене в догматичних суперечках християнських отців-богословів та перейшло у філософію Нового часу, в якій набуло доволі неоднозначної інтерпретації. Насамперед визначалось, що єдиним цілим в людині як розумній істоті є розум, який не може реалізувати себе в часі чи просторі; свобода волі істотно обмежується метафізичними законами, що впливають на діяльність людини як суб'єкта об'єктивної дійсності. Такі положення підтверджують, що детермінізм набував релігійної природи, спостерігається механістична каузачія явищ, що в майбутньому спричинило наявність різноманітних підходів до тлумачення поняття «свобода волі». Новий час увібрав у себе багатоманітність ідей щодо подальшого розвитку інституту держави, побудови громадянського суспільства, закріпив за собою право першості стосовно узаконення природних прав людини в єдиний кодифікований акт (конституцію) тощо.

Філософи та науковці не заперечували значного впливу усвідомлення свободи волі на розвиток усіх сфер суспільно-правового життя. Це був початком свідомих, морально відповідальних дій на користь держави та формування громадянського суспільства, в якому свобода людини визначалася як цінність, невід'ємне благо.

На нашу думку, щоб відповісти на запитання, чи існує свобода волі, необхідно відповісти на питання, чи дійсно існує детермінізм, чи може самостійно існувати свобода волі, чи можливо, свобода волі вдало співіснує з детермінізмом. Відповіді на ці запитання обмірковуються й нині.

До прикладу, в аналітичній філософії сформувалися і виокремилися два основні підходи: компатибілізм, що розглядає свободу волі у взаємозв'язку із

необхідністю, та інкомпатибілізм, який відстоює позицію метафізичної свободи волі щодо різного прояву детермінізму. На нашу думку, аргументація прихильників компатибілізму – це своєрідна інтерпретація детермінізму, який розкриває принцип свободи волі в контексті феномена людської суб'єктивності. Відсутність свободи волі не дозволяє адекватно зрозуміти існування людини в її історичній і культурній еволюції.

Нині, однією із найбільш актуальних питань у сучасній філософії висувається тема «критики або деконструкції суб'єктивності». Висновком, щодо цього став цілком новий інноваційний підхід у розумінні невід'ємних атрибутів людини (розуму, волі, свободи) в якості суб'єкта стала теза про смерть суб'єкта. Причиною цього стало дослідження питання про свободу волі в різних течіях, школах, підходах на протязі тривалого історично-еволюційного періоду становлення людської цивілізації.

Деякі філософи вважають, що свобода волі і вибору є пережитком класичних теорій, котрі необхідно видалити з інтелектуальної сцени. Така проблема не є випадковою, оскільки свобода волі людини виступає наріжним каменем в процесі різних сфер життя людини.

Одним з найбільш відомих дослідників, вільної волі, котра перебуває у чіткому підпорядкуванні необхідності був І. Кант, родоначальник німецької класичної філософії. Він осмислює можливість свободи розумної істоти в світі, де всі явища, події та процеси відбуваються не вільно, а відповідно до загальної необхідності в світі, де має перевагу не вільна, а необхідна причинність. Кант називає поняття свободи «ключем до пояснення автономії волі. Свобода волі є властивість волі бути самою для себе законом. Такий підхід може мати тільки одне значення, а саме : коли означає принцип надходити тільки відповідно до такої максими, котра може бути предметом самої себе та водночас виступати як загальний закон» [84, с. 337–338]. На думку мислителя це і є формула категоричного імперативу, а також принцип моральності, в якому поняття «вільна воля» та «воля» знаходяться у підпорядкуванні моральному закону.

Суцільна детермінованість світових подій до І. Канта вважалася абсолютною перешкодою для свободи, відтак були спроби повністю відмовитись від детермінізму, постулювати хоча б частково, індетермінізм. [56, с. 574]. Якщо припустити альтернативу детермінізму і індетермінізму в цілому, то разом з критикою першого стає можливою і критика другого. Помилкою детермінізму є не визначення всезагальної детермінації як такої, а позиція виключно моністичного панування єдиного типу детермінації. «В такому випадку, якщо залишити закони природи природі, а духовне наділити власними закономірностями, то друга сфера у порівнянні з першою буде повністю вільна» [56, с. 574]. В індетермінізмі поряд із позитивною свободою зберігається можливість випадковості. У метафізичному сенсі випадок означає не невизначеність, а відсутність визначеності з певної причини. Тому не варто думати, що індетермінізм окреслює все невизначене, інколи саме він може бути причиною так званого всезагального детермінізму у світі.

Дуже близько нам видається позиція ще одного німецького філософа Ф. Шелінга, який висловлює думку, що «свобода не повинна бути милістю чи благом, яке можна використовувати як заборонений плід. Свобода повинна бути гарантом порядку настільки ж явним та беззаперечним, як закони природи» [85, с. 456].

На думку сучасних дослідників Н. Ф. Бучило та А. Н. Чумакової, «існує внутрішня та зовнішня детермінація свободи. Зовнішня детермінація ступеня свободи зумовлена закономірностями природи та суспільства. Поведінка людини невилна в тому розумінні, що обмежена природними умовами та регламентована чіткими соціальними нормами» [86, с. 359–360]. Людина як біологічна істота нерозривно пов'язана із природою, оскільки сама по своїй суті є частиною природи. Відтак зрозумілі й слова відомого французького мислителя Нового часу П. А. Гольбаха, який пише: «Людина не свободна в жодну хвилину свого життя» [87, с. 208].

В різні часи прихильники детермінізму наполягають на тому, що в людині немає окремої субстанції, яка відповідає за прийняття рішень, вільних від фізичних і біологічних причин. Тому вони вважають, що людина існує за загальними фізичними законами, котрі відкидають свободу як ілюзорне та метафізичне поняття. Критичною підставою для заперечень цієї тези могло б стати феноменологічне дослідження досвіду людини, що демонструє інший характер взаємозв'язку між детермінацією поведінки на біологічному, фізичному рівнях та стратегіями, котрі створюються людською свідомістю. Поняття свободи передбачає людину як особистість, наділену досвідом прийняття свідомих рішень, тому звуження поняття свободи лише до фізичних процесів усуває в принципі можливість критики або будь-яких змін.

Усі аргументи прихильників детермінізму зводяться до того, що людина підпорядкована тільки еволюційним законам. Проти такої думки можна висунути й інші аргументи, до прикладу, такий: завдяки еволюції людина звільнила власну волю від природних умов існування. Адже саме в процесі еволюції людина здобула найефективніші інструменти для зміни та набуття нових методів пізнання, досягнення цілком нового світогляду.

Кожна людина як жива істота має можливість змінювати своє життя в процесі еволюційного росту, опираючись на досвід та здобуті знання. Людська природа є розімкненою та відкритою до різних змін. Це, на нашу думку, є первинною умовою свободи волі. Людське життя, на відміну від існування речей, не є однозначно визначено чи детерміновано, а являє собою відкриту ситуацію вибору, що виникає перед суб'єктом дії.

В процесі історичного розвитку людина здобула можливість змінювати практично будь-які сфери свого життя, навіть зміни власної біологічної (генетичної) програми, що викликає неабияку занепокоєність серед науковців та філософів: «Ми влаштовані як машини для генів ... але ми в силах звернутися проти наших творців. Ми – єдині істоти на землі, здатні повстати проти тиранії егоїстичних реплікаторів» [94, с. 186]. Тільки людина має

право розпоряджатися своїм життям та свободою, людська природа незалежна та неповторна.

Сьогодні у філософії науки та в сучасному світі не існує шляхів дослідження досвіду свободи як свідомого та вольового вибору людини. Розглядаючи людину як самостійного суб'єкта, можна дослідити та виявити, що суб'єкт здатний визнати в якості власної вільної чи невільної дії будь-яку свою дію, чим би вона не була зумовленою. Навіть тоді, коли ту чи іншу дію скоординовано нашою свідомістю без обліку суб'єктивних бажань і волі, то очевидно, що сфера таких проявів постає свідомо обмеженим полем вивчення свідомості.

Ми переконані, що з емпіричної точки зору існування людини досвід вкрай великий і різноманітний в його історично-філософській, політичній, етичній сферах прояву, відтак можна знайти найрізноманітніші зразки поведінки і реалізації людини, що не має єдиного знаменника – фізичної або метафізичної сутності. Якщо класичне мислення розуміло свободу людини як результат своєї сутності, то некласичне мислення констатувало, що свобода людини може мати зовсім інші підстави.

У сучасній філософській традиції сформувалися школи та напрями, що презентують цілком різні точки зору щодо поняття «свобода волі». До прикладу, компатибілісти наполягають на тому, що свідомий досвід людини є продуктом фізичних так і психологічних програм організму, до яких належить і свобода дій людини. Через це основою свідомого вибору вбачають чіткий набір встановлених стереотипів поведінки та мислення, що охоплює весь зміст об'єктивної реальності людини.

Як показує досвід минулого століття, людина своїми вольовими зусиллями здатна змінити своє життя та свій спосіб буття, що впливає не тільки на неї як розумну істоту, але й підкреслює її вищу свідомість, бажання стати кращою.

Досвід, до якого апелюють прихильники компатибілізму, демонструє, що людське буття не можна адекватно досягнути без огляду свободи волі, яка

є основою людського дії та являє собою свободу проявів. Відтак стає зрозуміло, що свобода вибору не зводиться до біологічної та фізичної причинності.

Людина як «агент свідомості» здатна реалізувати свободу власної волі тільки в конкретних варіантах поведінки. Прихильники компатибілізму вважають, що «ментальні характеристики здатні реалізовуватись через фізичні характеристики» [88, с. 45]. Таку позицію вони обґрунтовують природною нездатністю суб'єкта чітко аналізувати причини й мотиви конкретної дії.

Нині компатибілізм – досить великий дослідницький цех, діяльність якого представлена працями таких філософів, науковців, як Дж. Серль, А. Макінтайр, Г. Стросон, М. Слоут, які вважають своїми попередниками Т. Гоббса, Д. Юма, А. Айєра та інших філософів-аналітиків. Проблема свободи волі, в їх розумінні, «зводиться до вивчення психології і нейрофізіології» [89, с. 214]. Людина, на їхню думку, існує в конкретних межах, нав'язаних їй так званою необхідністю, і через це в своєму існуванні вона починає бути схожою до комп'ютера або навіть живої машини.

Філософи – інкомпатибілісти (Т. Рейд, П. Інваген, К. Гінет, Х. Маккан, Р. Кларк, Р. Кейн) мають різне бачення проблеми свободи волі: одні її приймають і заперечують детермінізм, інші, так звані «жорсткі інкомпатибілісти», дотримуються позиції, що свобода волі несумісна ні з детермінізмом, ні з індетермінізмом (Д. Пербум). Така неоднозначність у підходах породила безліч питань, відповіді на які немає донині.

В аналітичній філософії, на протиположних двом вищевказаним напрямкам в процесі історичного розвитку європейської думки кінця XIX – початку XX століття сформувалися нові: волюнтаризм, лібертаріанство, персоналізм, екзистенціалізм, «фундаментальна онтологія» М. Хайдеггера, а також філософія трансгресії (Ж. Батай, М. Фуко та ін.). Зокрема, філософія трансгресії утверджувала відмову від різних форм детермінації поведінки [90, с. 17], що передбачає досягнення звільнення від всіх установок соціуму,

всіх норм, правил і законів. Тому людина, котра перебуває в процесі трансгресії, починає зміну з себе самої, змінюючи свою природну детермінованість.

Філософська думка ХХ століття рясніє розмаїттям підходів, напрямів до вивчення людини її свободи, пояснення та розуміння Бога, як вищої субстанції через екзистенційний-ідеалізм. З іншого боку, усі знання, здобуті в цей період формують нігілізм – найбільш крайню, необмежену форму свободи. Таким підходом розкривається межа свободи та несвободи як вияв бунтівного характеру людського єства, боротьба з підпорядкуванням.

Виразніше за все така позиція була сформульована в екзистенціальній філософії: ніяка сутність не передує існуванню людини. Відтак цілком логічно, що за відсутності сутнісної і причинної обумовленості свободи волі є все ж таки підстави закріпити свободу волі як свободу витоку, зачатків дії, що є вільними вже з факту своєї появи.

Прихильники раціоналізму вважають, що свобода волі ґрунтується на «холодному розрахунку»: людина керується не внутрішнім поривом, що йде від почуттів, емоцій, вражень, сприйняття чуттєвого, а покладається на прагматичний вибір, що зводить свободу волі до механістичної функції людини. Вони розглядають волю як розумову діяльність. Іще Б. Спіноза називав волю та розум «лише станами мислення» [95, с. 38]. Він заперечував волю як незалежну причину активності психіки та поведінки людини і відносив її до складових інтелектуальних станів.

Схожу думку висловлював і Т. Гоббс, котрий називав волю «останнім актом нашого обдумування» [7, с. 609] та останнім «спонукальним мотивом діяльності людини» [7, с. 206]. З цього приводу мислитель ототожнював бажання і волю, які розмежовуються у людському розумінні залежно від того, чи враховує індивід попередні розмірковування, чи ні. В. П. Барішніков наголошує: «...будь-який реальний прогрес у світі визначений наперед раціоналізмом... Мислення – це процес побудови в мені полеміки між бажанням та пізнанням. У своїй наївній формі така полеміка проявляється в

тому випадку, коли воля бажає від пізнання, щоб воно представило їй світ в такій формі, яка відповідала б імпульсам, що скриті у волі» [91, с. 163–164].

На противагу окресленій позиції ірраціоналізм стверджує, що природа людини закладається на рівні чуттєвості, оскільки те, що її оточує в екзистенційному бутті, пояснити розумом або математичним розрахунком неможливо (любов, віра, щастя, добро, зло та ін.). Ірраціоналізм дає можливість людині оцінити в повному обсязі свій природний потенціал, піднести на новий рівень людську свідомість, надати їй (свідомості) нових горизонтів пізнання, осмислення нового. Саме ірраціональне закладає основу чуттєвого, вільного вольового вибору людини, дає право бути свobodною.

З метою реалізації будь-якої людської дії необхідно, щоб настала умова свободи волі, що дасть можливість отримати свою основу без вказівки на причинність. Тому вивчаючи та досліджуючи людську діяльність, неможливо апріорі стверджувати, що дія не є вільною оскільки навіть коли вчинки відбуваються в жорстких обставинах, людина має вибір – залежати від цих обставин чи ні. У будь-яких подібних ситуаціях передбачуване і очевидне рішення приймається добровільно. Підтвердженням цього положення є дослідження Е. Ла Боесі, котрий довів на великому історичному матеріалі, що той чи інший народ «сам віддає себе в рабство ... сам розлучається зі своєю свободою і надягає собі ярмо на шию, коли він сам не тільки погоджується на своє поневолення, але навіть шукає його» [93, с. 12–13].

Отже, людина у своїх діях вільна настільки, що може сама застосовувати щодо себе будь-які форми свободи чи несвободи, підпорядковуючи чи вивільнюючи власну волю. В такому випадку нівелюючи поняття «свободи волі», ми не зможемо розкрити феномен людини в усій її повноті, а теоретична відмова від поняття «свободи волі» призведе до порушення природніх прав людини.

2.3 Свобода волі людини у праві

Свобода особистості є початком та одним із основних критеріїв вільного, демократичного суспільства, індикатором рівня розвитку соціальних, політичних прав та свобод всередині державних інститутів. Основний показник розвитку сучасної цивілізації відображається через розвиток особистісного, відповідального виміру людського буття. Це зумовлює неабияку увагу до вивчення свободи волі людини у правовій площині, оскільки саме вільна людина є основною метою формування демократичного та громадянського суспільства.

Осмислення поняття свободи волі людини актуалізує в сучасних історико-філософській та соціально-правовій концепціях значення автономності як ознаки незалежності та самобутності. Впродовж тривалого часу це поняття вивчали філософи, правники, теологи. Однак іншого змісту свобода волі набуває ще в епоху Нового часу. Спіноза писав: «Вільною може називатись така річ, котра існує з однієї тільки необхідності своєї власної природи та визначається до дії автономно» [114].

Згодом у процесі диспутів, що історично призвели до зміни поглядів, проблема свобода волі стає частиною осмислення буття та екзистенційного становища особистості за нових умов її існування. Унікальність та універсальність поняття свободи волі полягає в тому, що воно увібрало в себе низку полісемантичних у тому числі філософсько-теологічних та правових інтерпретацій.

Полівимірність феномена свободи волі людини породила дискусії в наукових колах щодо неоднозначності поняття, заклавши основу вивчення свободи волі на теоретико-правовому і практичному рівнях. Тому свободу людини варто розглядати в багатьох значеннях і напрямках: свобода волі, свобода-право, свобода-відповідальність, свобода-цінність, свобода вибору, свобода дій тощо. У процесі всесвітньої глобалізації, державних та суспільних перетворень зростає потреба у вивченні людини як особистості з

її внутрішнім світом, правами та свободами, можливостями дії в нових змінних суспільних умовах.

З античних часів тлумачення поняття свободи волі людини охоплювалось здебільшого філософською та теологічною концепціями. Цілком нового розуміння воно набувало в дослідженнях К. Ясперса, М. Бердяєва, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, С. Кьєркегора, Ю. Габермаса, Е. Фромма, Е. Левінаса, І. Канта, Г. Гегеля, Ж.-П. Сартра та інших учених.

В історико-філософській, правовій спадщині періоду початку ХХ-середини ХХІ століття зароджуються нові ідеї, окреслені в працях А. Камю, І. Берліна, М. Гайдеггера, Х. Йонаса, М. Фуко, О. Тоффлера, З. Фрейда, А. Гелнера, А. Валлера, А. Гаєка, К. Хельда, Дж. Шарпа, Ф. Кафки, Л. Витгенштейн, Ж. Дерріди. В їхніх працях була розглянута проблематику меж людської свободи крізь призму філософсько-правового догматизму, трансформація смислового зв'язку свобода-відповідальність переростає в інтенцію свободи волі індивіда в нігілізм, анархізм, вседозволеність, байдужість.

З метою осмислення проблематики свободи волі людини та її відповідальності перед суспільством потрібно звернутись до правового конструктивізму для визначення правової оцінки індивіда в суспільстві та державі. Вплив свободи волі на самооцінку можливостей людини, формування свідомої оцінки міри відповідальності за свої дії відіграє неабияку роль у суспільно-правовому житті. Активність чи пасивність людини багато в чому залежить від того чи усвідомлює вона себе творцем свого життя, чи, навпаки, іграшкою в руках долі.

На нашу думку, свобода волі людини є початком прийняття рішення, тобто початком діяльнісної сторони особистості, що виражається в її неповторності та активності. Це означає не тільки можливість кожної людини на прийняття рішень, але й її практичне втілення, що прямо залежить від соціальної зрілості та рівня інтелектуального розвитку особистості.

Ми також вважаємо, що свобода волі людини не може розглядатися окремо від особистості, оскільки свобода волі людини є відображенням рис особистості, які проявляються у різних обставинах. Особистість в даному випадку є незалежна, цілісна субстанція нематеріального походження, котра знаходить свій вираз через індивідуально вольові властивості індивіда. В такому випадку нівелюється взаємозв'язок між такими поняттями як космологічний детермінізм та свобода волі, оскільки особистість існує поза матерією.

Досліджуючи питання свободи волі, стає зрозуміло, що вона інтерпретується не тільки як філософська категорія, але й як природне право індивіда, як вільний, ніким не нав'язаний вибір його власних уявлень про навколишній світ та способу життя. Тому поряд із проблемою свободою волі людини постає проблема вибору, що є частиною її реалізації. Можливість людини реалізувати свій обдуманий, свідомий вибір в конкретній життєвій ситуації виражає саму суть свободи. З цього приводу О. Г. Данильян та В. М. Тараненко пишуть: «...свобода волі служить орієнтиром у прийнятті, виборі цілей та шляхів їх реалізації, оскільки в кожному моменті існує не одна, а декілька можливостей для дії» [118, с. 380–381]. Відтак свободу слід розуміти не як абсолютне поняття, а як відносне. Вольові дії індивіда не обмежуються одним варіантом поведінки, а можуть мати декілька варіантів залежно від поставлених цілей та способу їх реалізації. Це, в свою чергу, залежить від рівня розвитку самої особистості, її знань, духовної наповненості, соціальної зрілості, виховання, ціннісних орієнтацій. Тому найбільш ефективний шлях до становлення вільного вибору особистості можна закласти лише через розширення та закріплення її прав та свобод.

На думку Г. В. Плеханова, проблема свободи зводиться до наступного: «Старе та одвічно нове питання про свободу та необхідність виникає перед ідеалістами ХІХ століття, згодом перед метафізиками минулого століття, яке виникало перед усіма філософами, котрі задавали питання про ставлення

буття до мислення. Це ніби сфінкс, котрий говорив кожному з таких мислителів: розгадай мене або я поглину твою систему» [112].

Так, до прикладу, звернувшись до історії розвитку стародавніх міст Греції та Риму, до основних цінностей людини та громадянина можна віднести свободу волі та право (на життя, честь, гідність тощо). Важливу роль у цей період відігравала соціальна активність, спрямована на формування природної та соціальної дійсності. Як бачимо, свобода волі людини трактується не тільки як атрибутивна ознака діяльності людини та громадянина, а в першу чергу як фундамент на якому базується моральна та юридична відповідальність. Арістотель у своїй книзі «Нікомахова етика» пише, що наявності доброї волі носій діяльності є основним визначником його юридичної відповідальності [99]. Платон у своїх працях теж розглядав державу, котра повинна базуватись на принципах свободи та відповідальності. З цього випливає, що сам факт існування свободи волі людини, підтверджує відповідальність за її вчинки. Діалектичний зміст поняття свободи розкривається й у працях Гегеля, який підносить питання особистої свободи людини на новий рівень філософського осмислення, де основне місце посідає свобода волі людини як першоджерело у прийнятті рішень [100, с. 137–145].

Поняття свободи волі людини з часом трансформувалось у певну духовну категорію, що містить в собі відповідальність, оскільки носієм свободи волі є людина, яка реалізує свою діяльність через свідоме відображення дійсності, беручи відповідальності за свої дії у правовій, соціальній, політичній, суспільній чи іншій сферах.

Свобода волі та відповідальність особи виражає провідну позицію екзистенціалізму. Цей напрям визнає свободу як основу первинного буття людини та дає їй можливість розвивати свій внутрішній потенціал, творити своє майбутнє. Це питання було розглянуто Ж.-П. Сартром, котрий розробив універсальний підхід до розуміння свободи волі через осмислення родової сутності людини, випереджаючи час на декілька століть. Філософська думка

йшла всупереч ідеям детермінізму, тому що виправдовувала незаконні та негідні вчинки людини допомагаючи уникнути при цьому відповідальності [101, с. 352–354]. Через це свободу волі французький мислитель розглядає як невід’ємну від відповідальності.

В окреслених обставинах вибір, що постає як форма втілення свободи волі, прямо залежить не від зовнішньої необхідності, а від внутрішнього вибору самої людини, котра піддається зовнішньому впливові на процес її власного вибору. З цього приводу Л. А. Ситниченко зазначає: «Важливими моментами справжньої людської свободи виступають два чинники – це освоєння зовнішньої реальності, а також моральний контроль над самим собою» [102, с. 137].

Кожна людина з моменту народження є вільною, але свобода її виражається у ставленні до навколишнього світу, виборі власної внутрішньої позиції, якісному внутрішньому, духовному та моральному наповненні, вихованні, ціннісній орієнтації. Відтак людина відповідальна за свої власні дії лише в тому випадку, якщо володіє свободою волі, вибором, та засобами для їх реалізації. Свобода волі є невід’ємною складовою існування природних прав людини.

У правовій площині питання свободи волі й відповідальності та їх взаємозв’язку в діяльності та поведінці особи мають вагомe значення для оцінки її вчинків. Позбавляючи людину свободи, при цьому даючи право діяти тільки з потреби, питання про її відповідальність за свою поведінку втрачає будь-який сенс. Основною передумовою, котра наповнює змістом життя людини і громадянина, є свобода, що виражається у вільному виборі поведінки людини в суспільстві, державі, сім’ї, соціумі тощо.

Свобода волі людини та відповідальність – це дві складові одного цілого, які тісно взаємодіють між собою та є частиною принципів рівності та справедливості. В такому випадку свобода волі становить рівне право для кожного, оскільки визначає відповідальність кожної людини за власні дії. Більше того, сучасна людина, будуючи громадянське суспільство та

закладаючи морально-етичні цінності в основу роботи державних інституцій, має усвідомлювати всю міру відповідальності за свої дії та застосовувати правові методи і механізми для досягнення поставлених цілей, які визначають чіткі межі, за які зовнішня свобода не повинна розповсюджуватись [115, с. 12].

На думку російського юриста М. В. Баглая, «свободи є тими ж правами індивідів, які притаманні від природи, а не жестом доброї волі з боку держави, котра не здатна їх регулювати, а лише може констатувати їх існування» [127, с. 159].

Право є тим пластом, котрий урівнює у своїх правах (свободі) та обов'язках (відповідальності) кожну людину й громадянина і визначає рівну, справедливу міру свободи та відповідальності. «Право, – пише В. С. Нерсисянц, – є форма суспільних відносин, що показує всю сукупність формальних властивостей та характеристик, таких як свобода, рівність, справедливість» [116, с. 70]. На його думку, право як форму відносин не слід ототожнювати із фактичним змістом суспільних відносин, що регулюються правовою формою. В такому тлумаченні свобода та справедливість будуть правовими формальностями...» [116, с. 70].

Відповідальність розглядають як частину правової надбудови без якої неможливе існування взаємовідносин людини і суспільства у сфері правових, соціальних, релігійних, політичних зв'язків. Феноменом відповідальності служить тісний зв'язок між людиною та сферою її діяльності у суспільстві. У правовій кваліфікації відповідальність деякі науковці визначають як осудність, що означає покарання за вчинене особою протиправне діяння. В суспільстві чи державі ми не можемо уявити собі регулювання суспільних відносин без відповідальності кожної людини за свою поведінку. З другого боку відповідальність – це спосіб вираження свідомості. Кожна людина, яка мислить свідомо і має певний досвід, розуміє усю значущість даного поняття.

З цього приводу Х. Йонас у своїй роботі «Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації» розглядає принцип

універсальної відповідальності, кожної людини перед самою собою та зазначає: «Існування людства не залежить від того, наскільки воно заслуговує цього згідно з уже здійсненим та ймовірним його розвитком: існує обов'язкова, трансцендентна можливість, відкритість якої має зберігати суще. Тільки в такому випадку збереження даної можливості як універсальної відповідальності означає обов'язок до існування» [103, с. 155]. Зі слів автора стає зрозумілим, що припущення відповідальності у суспільстві і є основною відповідальністю.

Відповідальність регулює суспільно-правові відносини громадян. Механізм відповідальності у суспільстві впливає не тільки на людей, але й на соціальні групи, інституції, слугує прогресові, розвитку людської цивілізації загалом. Відповідальність дає людині розуміння про характер та міру ініціативи, виховує людину та формує в ній правильне ставлення до життя. Тому, втрачаючи відповідальність, людина позбавляється зв'язку із суспільством. Контроль та правильне регулювання відповідальності дасть можливість у повному обсязі досягнути та покращити питання свідомого управління суспільним процесом і його розвитком.

На думку Ф. Енгельса, відповідальність є тільки наслідок та практичне вираження волі. І для того, щоб зрозуміти механізм відповідальності та норми, котрі діють в суспільстві і становлять одну з найістотніших основ суспільних відносин, потрібно спочатку знайти підходи до вирішення питання про сутність свободи. «Неможливо розмірковувати про мораль і право, не торкаючись питання про так звану свободу волі, про відповідальність людини», – пише Ф. Енгельс [105].

Попри це відповідальність є протилежною до свободи волі людини, оскільки там, де немає свободи вибору або ж можливості робити так, а не інакше, не можна говорити про відповідальність. Якщо об'єктивні умови беззаперечні та однозначні й не залишають людині вільного вибору, винуватість має бути знята, така людина не відповідальна, оскільки була позбавлена права вибору, а відтак і свободи волі. В такій ситуації

простежується логічний зв'язок між поняттями «свобода волі» та «відповідальність», котрі, як було сказано вище, є невід'ємними та взаємодоповнюючими.

З цього приводу М. А. Дедюліна зазначає, що «свобода – частина етичних проблем сучасного суспільства, оскільки є проблемою морального вибору для людини, але попри це за певних обставин робить даний вибір здійсненим для особистості під час його вчинення. Це, своєю чергою, пов'язано з відповідальністю людини за її особистий вибір. В об'єктивній дійсності вибір, який робить особа, завжди формує нову реальність, тим самим створює новий виток суспільно-правових відносин. Але слід зауважити, що такі відносини можуть мати як позитивний, так і негативний характер для людини в цілому» [106, с. 32].

Розвиваючи питання свободи волі людини, варто згадати слова Гегеля: «Про жодну ідею не можна з повним правом сказати, яка невизначена, багатозначна, з одної сторони та з іншої виступає найбільшим непорозумінням людства і тому дійсно йому піддана, як про ідею свободи, і ні про жодну не говорять зазвичай з таким малим ступенем розуміння, як про неї» [69]. Схожу думку висловлював Е. Кондильяк: «лише проблема свободи була такою неоднозначною, на яку було списано стільки пір'я, здавалося, лише для того, щоб її ще більше затемнити» [111].

Сьогодні в теорії кримінального права існує декілька підходів, котрі розглядають ідею свободи волі, а відтак поведінки людини з точки зору детермінізму та індетермінізму. Основний зміст цього підходу має на меті дослідити винуватість чи невинуватість людини через встановлення причинно-наслідкового зв'язку із процесами, явищами природи, суспільства, або ж, навпаки, заперечити об'єктивну зумовленість, тим самим визнаючи свободу волі в прийнятті рішень.

Більшість науковців-правників схиляються до думки, що розуміння свободи волі в кримінально-правовій площині зводиться до того, що особа свідомо обирає рішення в конкретній ситуації без впливу на неї

«зовнішнього», керуючись лише внутрішніми переконаннями. В такій ситуації руйнується причинно-наслідковий зв'язок, який відстоюється прихильниками детермінізму.

В. Віндельбанд вважає, що свобода вибору індивіда позбавлена зовнішніх детермінант, а її основою слід вважати внутрішні особистісні процеси [107, с. 520]. У бутті волі він виокремлює три послідовні фази. «Спочатку формується особливе воління, бажання, котре здатне перейти в дію. На другій фазі реалізується поєднання стримування та врівноваження прагнень з конкретного прийнятого рішення. Та заключна фаза вирізняється імпульсом волі через те, що прагнення перетворюються у відповідні тілесні дії» [107, с. 520].

В такому контексті рішення людини вільне лише тоді, коли існує вибір між варіантами поведінки. До прикладу, розглянемо вислів: «У даній ситуації я не міг вчинити інакше». Якщо на людину вчинявся примус із заподіянням фізичної розправи, в такому випадку де-факто людина володіє свободою волі, але не володіє свободою вибору, де-юре свобода волі зникає. Із презумпції свободи волі можна зробити висновок, що у людини не було свободи волі, розуміючи, що мав місце примус, який являє собою зовнішній вплив на людину. Тож питання свободи волі набуває нового осмислення у філософсько-правовій площині.

Як зазначає О. Г. Данильян, «правова свобода є не що інше, як дозвіл на реалізацію дій без огляду на те, чи відповідає даний дозвіл діяти реальній можливості...» [117, с. 263]. Зі слів науковця випливає, що «реальна свобода зводиться до можливості робити все те, що бажає людина, і водночас знаходитися в межах наших можливостей» [117, с. 263]. Тому правова свобода у своїй основі містить свободу вибору, де свобода – факт вибору, з одного боку, з іншого – невизначеність, що саме вибере людина. Іншими словами, чим більший вибір ми маємо, тим більше ми маємо свободи.

Саме свобода волі є частиною кримінально-правової оцінки під час вирішення питання винуватості або ж невинуватості особи, осудності чи

неосудності, оскільки скерує нас не до причино-наслідкового зв'язку (детермінізм), а до сфери розуму, знань, закладених в індивідуальних, психологічних закономірностях поведінки суб'єкта.

В теорії права і правозастосовній діяльності поняття «свободи волі», «воля» застосовується з метою обґрунтування індивідуальних дій або ж колективної діяльності, а також з метою встановлення меж відповідальності. Якщо ми говоримо про колективну діяльність у вигляді різноманітних суспільно значущих подій, таких, як військові дії, революційні перетворення, повстання з метою боротьби за незалежність тощо, ці діяння зачіпають суспільно встановлені норми та правила, вони негативно впливають на суспільний устрій, з одного боку, але з іншого такі дії розкривають бажання до зміни старого порядку, і тоді вони є виправданими. Тому неоднозначність, а інколи злочинність реалізації свободи волі людини у правовій площині може мати позитивне значення з точки зору суспільного прогресу. Неоднозначність реалізації свободи волі з метою руйнування набутого порядку перетворюється на необхідність для встановлення інших, нових порядків та норм поведінки. В історично-правовій площині такі факти були відомі з давніх часів.

Однак основна мета свободи волі передбачає вищу цінність для людини попри те, що реальне втілення свободи може мати руйнівний зміст, бути деструктивним по суті. Досліджуючи свободу волі людини у правовому полі, слід окремо розглянути її тісний взаємозв'язок із юридичною відповідальністю, котра покладається на особу.

Юридичну відповідальність окреслюють як «певний вид соціальної відповідальності, покарання за правопорушення чи злочин, оголошеної всьому суспільству» [108, с. 113]. В юридичній літературі різні трактують це поняття по-різному, однак спільними є думки про те, що норми застосовуються до правопорушника і що це процес впливу держави на громадянина, певний вид контролю.

В Україні юридична відповідальність поділяється на такі види: кримінальна, цивільна, адміністративна, дисциплінарна, фінансова. Порухення хоча б однієї з них призводить до покарання залежно від ступеня заподіяння суспільної, правової, економічної чи будь-якої іншої шкоди.

«Юридична відповідальність – це обов’язок правопорушника зазнати покарання за вчинене ним правопорушення або злочин» [109, с. 21]. Цей вид відповідальності відрізняється державним примусом щодо особи правопорушника, має негативний характер впливу на правопорушника і відбувається в процесуальному порядку. Саме завдяки юридичній відповідальності особа здатна повною мірою оцінити власну свободу волі, зрозуміти її значення для окремої людини і з огляду на інтереси всього суспільства.

У правовій державі інститут юридичної відповідальності є необхідною складовою правової системи. Тому саме у правовій державі цей інститут повинен відображати принцип правової рівності. Цей крок дає можливість юридичній відповідальності перетворитись не на жорсткий інструмент впливу, а на такий, що створить перспективи для правового, демократичного, справедливого функціонування суспільних відносин [117, с. 3–4].

На думку, проф. В. Грищука, «відповідальність становить невід’ємну органічну властивість свободи, а також її зворотну сторону в сенсі свободи волі і дій людини, котра є суб’єктом свободи і водночас відповідальності. Свобода належить до числа основних загальнолюдських моральних чеснот суспільства, якими, зокрема, є справедливість, совість, гуманність, незалежність, рівність» [125, с. 73]. Таке розуміння свободи волі найбільш широко пояснює усю розмаїтість свободи волі людини в її соціальній активності, оскільки свобода тут розуміється як моральна цінність, з одного боку, а з другого – як невід’ємна складова відповідальності, оскільки свобода та відповідальність постають частиною аксіологічно-нормативної поведінки людини в суспільстві.

Поняття свободи та відповідальності знаходять спільне самовираження у правових законах, моральних приписах і слугують для заохочення та покарання. Проте ми не говоримо про свободу повну чи абсолютну: якщо людина абсолютно свободна в своїх діях, незалежна від жодних умов в принципі, то і покарання, і заохочення, і вина також втрачають для неї всякий зміст. Покарання і заохочення входять в коло умовностей людської діяльності, і стосовно суб'єкта, котрий не залежить від жодних умов, імовірно позбавлений будь-якого значення. Відповідно, абсолютна свобода призводить до того ж результату, що й детермінізм: відповідальність людини, її караність стає неможливою [110].

З точки зору юриспруденції свобода волі набуває нового виміру відповідальності особи перед своїм внутрішнім моральним імперативом – волею, котра завжди потребує свободи дій, не беручи до уваги при цьому загальноприйняті правила поведінки у суспільстві та державі. Один із основних елементів потенційного вибору виступає автономія волі особистості та її незалежність від вольового спрямування з боку інших суб'єктів. На нашу думку, сутність волі характеризує людську особистість як рішучу, незалежну, автономну істоту з власним уявленням щодо навколишньої дійсності. І. О. Ільїна пише: «Автономія волі полягає у відсутності фізичного та психологічного примусу» [119, с. 58]. За Гегелем, «дію примусу розуміють як певний вплив на буття індивіда умову, яка визначає правила» [120, с. 37].

Отже, воля виражає суспільну активність того чи іншого суспільства і є важливим фактором розвитку людської цивілізації. Рівень цивілізованості людства прямо залежить від вольової активності та гармонійного співіснування членів суспільства.

На думку іспанського філософа і соціолога Х. Ортега-і-Гассета, становлення та розвиток людської цивілізації можна вважати «волею до існування». Люди стають дикими у стосунках, коли перестають рухатись назустріч один одному [126, с. 199]. Тому умовним початком формування

волі можна вважати процес соціалізації індивіда. З точки зору психології розвиток індивідуального воління поряд із суспільним реалізується за рахунок протидії внутрішньоособистісного «Я» та спільного «Вони». Вольові характеристики індивідуальної та суспільно-правової свідомості реалізуються за рахунок протиставлення волі, бажанням, емоціям, знанням, цінностям. Співвідношення індивідуальної та суспільно-правової волі є таким, що вияв другої залежить від розвитку першої.

Волю слід розуміти як загальне поняття, яке об'єднує бажання, потреби, інтереси, цілі, установки, мотиви тощо, тобто різні форми спонук, що змушують людину діяти і формують її діяльність із огляду на доцільність. «Воля, – пише О. Коваленко, – це рішуча сила, що спрямовує людину до своєї мети, вона (воля) мотивує людину до постійного розвитку, а також має позитивний вплив на суспільство загалом» [121, с. 23].

У «Юридичній енциклопедії» поняття «воля» визначено як соціально обумовлений стан психічного регулювання поведінки суб'єкта, котрий ґрунтується на його прагненні та здатності до свідомого вибору, мети діяльності, шляхів та засобів їх досягнення [122, с. 516]. Саме воля людини є початком вільного, свідомого вибору особи у прийнятті конкретного рішення, можна сказати, що саме воля є початком відповідальності.

Окремим видом відповідальності, на нашу думку, слід вважати самовідповідальність, котра є поєднанням свободи волі людини, її свідомої сторони, та відповідальності за власні дії. Свобода волі не є модератором хаосу, а навпаки слугує суспільству.

«Люди свободи, – пише М. Бердяєв, – беруть на себе відповідальність» [113, с. 52]. На противагу цій тезі існує інша, яка стверджує, що свободу не треба стримувати чи ставити в рамки, але в такому випадку в демократичному, правовому суспільстві це може призвести до втрати незалежності, тієї ж свободи, та призвести до безвідповідальності людини як перед законом, так і перед самою собою.

М. Бердяєв в своїй роботі «Про рабство і свободу людини» відзначає: «Людина свободи є істота самокерована, а не та, якою керують, не самокерування суспільства й народу, а самокерування людини, яка стала особистістю» [113, с. 50]. З цього положення філософа стає зрозуміло, що свобода волі людини та відповідальність утворюють певний симбіоз, котрий можна назвати самовідповідальністю, основою, якої становить самоконтроль: кожна думка чи рішення щодо власних дій проходить процес звітування самосвідомості людини.

Самовідповідальність – вища форма відповідальності, що є частиною людської особистості та виявом її внутрішньої, духовної сутності. Водночас вона притаманна більшою мірою лише людям із високим рівнем культури, свідомості та правосвідомості.

«Господар і раб мають між собою більше подібності, ніж думають. Вільний не захоче бути господарем, це означало б утрату свободи» – пише М. Бердяєв [113, с. 51]. Цей вислів дуже актуальний сьогодні господар є рабом власного бажання вершити долі людей, що може сприйматись як омана розуміння власної всемогутності та вседозволеності, в той час як раб, усвідомлюючи ціну власної свободи, не піддається власним бажанням. Саме через внутрішню боротьбу необхідного та бажаного в людині ми можемо розгледіти цілісну, самобутню особистість, яка за наявності в людині самовідповідальності йде на певні кроки, а за її відсутності все залишає без змін.

По при цьому питання відповідальності та свободи волі людини є найбільш дискусійними в філософії права, соціології, політології та інших гуманітарних науках. Однак основою доцільності в кожному разі слід вважати реалізацію, втілення певної цінності. Такої позиції притримується і М. І. Абдулаєва: «...права та свободи людини є найвищою цінністю, оскільки розглядаються як природні, що належать кожному від моменту народження, а значить існують об'єктивно, а не з волі законодавця, не є дарованими державою» [123, с. 198–199]. Іншу думку висловлює Н. В. Вітрук: «реалізація

прав, свобод і обов'язків особистості виступає як самостійна проблема, котра не може бути зведена до характеристики її як складової, засобу правового регулювання чи форми реалізації правових норм. Саме через це реалізація конкретного права, свободи чи обов'язків особистості пов'язана зі здійсненням вимог не тільки тієї правової норми, яка їх передбачає, а й багатьох інших правових норм, в котрих передбачаються межі змісту цього права чи свободи, порядок їх здійснення» [124, с. 157].

Відтак найвищою цінністю у державі та суспільстві мають бути свобода людини та право, де друге поняття є доповненням першого, оскільки передбачає його реалізацію. Тільки тоді, коли людина вільно обирає і утверджує певні цінності, її життя набуває сенсу. Людське буття має зміст лише тоді, коли обрані цінності є гідними людини та сприймаються суспільством.

У такій інтерпретації зв'язок між свободою волі та цінністю, опосередкований відповідальністю (читай – правом), є не що інше, як сенс життя людини. Отже, свобода волі є основною, фундаментальною цінністю, джерело якої – природна сутність людини як живої істоти, котра здатна здійснювати свій вибір та нести відповідальність за його наслідки, ставити нові цілі та завдання, й обирати адекватні засоби для їх досягнення.

Отже, свобода волі – це фундаментальна правова цінність, джерелом якої є природа людини як істоти, здатної свідомо здійснювати свій вибір та нести за нього відповідальність.

2.4 Філософсько-правовий аналіз свободи волі людини

Питання свободи волі людини, її впливу на суспільство та державу, як і тематика свободи волі людини, актуальні для становлення філософії права як науки й суміжних правових дисциплін. Серед сучасних науковців, котрі опрацьовували окреслені проблеми, слід назвати таких, як Б. Безсонов, В. Бліхар, Н. Бучило, В. Грищук, О. Васильєва, А. Дульзон, Н. Ємельянова,

В. Ортинський, М. Цимбалюк, М. Штангрет, А. Чумаков та ін. У філософській площині зміст поняття свободи волі аналізували Бл. Августин, Т. Аквінський, Д. Гільдебранд, М. Гартман, І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Ф. Шеллінг, А. Бергсон, Т. Гоббс, Дж. Локк та інші.

У філософсько-правовому значенні аналіз поняття «Свобода волі» є актуальним на різних етапах розвитку людської цивілізації, оскільки на кожному із них можна по-новому підійти до вирішення даної проблематики опираючись в залежності від розвитку науки, культури, права, цінностей так і уявлень, що собою представляє поняття «Свобода волі».

Філософське трактування свободи волі передбачає взаємозв'язок із іншими соціальними сферами: релігією, правом, соціологією, політологією тощо. Тому це поняття розглядають у різних значеннях: аксіологічному, нормативному, праксеологічному, гносеологічному, теоретико-пізнавальному та інших. Відтак у історико-філософській ретроспекції зміст поняття «свобода волі» набуває все нових тлумачень.

До прикладу, в грецькій філософії виникла ідея про те, що всі люди є вільними та рівними, а загальним мірилом рівності є природне право. Згодом питання свободи волі зацікавило філософів та юристів Давнього Риму, котрі вдало інтегрували це поняття у правову площину, наслідком чого стало його застосування в усіх галузях права. У філософсько-правовому розумінні поняття свобода волі набуває різних смислових значень: свобода вибору, свобода дій, правова (юридична) свобода, індивідуальна свобода, моральна свобода та ін.. І кожне з них тією чи іншою мірою відображає свободу волі як незалежне, автономне, свідоме рішення, дію, вибір людини.

Однак через те, що у філософії та праві немає єдиного розуміння цього поняття, дискусії в наукових колах тривають. Розуміння власне людської свободи є іманентним самим по собі, оскільки з однієї сторони розглядається в герменевтичному підході через «достатність розуміння» з якого випливає,

що досягти єдино правильного підходу до цього поняття є неможливим самим по собі та навряд чи необхідним [132, с. 159].

На думку В. Бліхара, «...філософсько-правова характеристика свободи волі передбачає її двовимірність: внутрішній вимір (свобода людини вбачається у свободі волі) та зовнішній вимір, що виражає безпосередньо умови існування людини у світі, у тому числі й праві» [29, с. 151].

У свідомості багатьох людей свобода асоціюється з відсутністю внутрішнього та зовнішнього контролю за своїми діями, інколи з безкарністю, що породжує в суспільстві негативні уявлення та сприяє порушенню законослухняної поведінки людини та громадянина, утверджує вплив правового нігілізму, призводить до нехтування нормами права та закону. Задля зміцнення державності та забезпечення порядку в усіх сферах життєдіяльності громадянського суспільства повинна мати чітку ідеологічну установку. Для цього необхідно сформулювати юридичне розуміння свободи як категорії права з метою протидії тлумаченню свободи як вседозволеності. Італійський філософ і правник Б. Леоні зазначає, що «свобода... – поняття, котре має правовий характер, оскільки з нього випливає цілий комплекс правових наслідків» [24, с. 18]. Така думка є актуальною у XXI ст., в якому, як ми бачимо, право на свободу має формальний характер, оскільки нівелюється під тиском стійких глобальних змін, котрі призводять до лібералізації правових механізмів і породжують вибіркоче право, або право «привілейованих».

Для філософсько-правового розуміння поняття свободи волі його варто розглянути застосовуючи один із наукових підходів – волюнтаризм. В історії філософської думки термін «волюнтаризм» було введено в обіг лише в XIX ст., але першим, хто розглядав волю як основу буття, що керує порухами душі й тіла був Бл. Августин. Філософ вважав людську волю важливішою за розум, оскільки був прибічником теоцентризму. В його концепції Божа воля є початком зародження всього живого і неживого, а людина сприймається

насамперед як творіння Боже, тому початком є воля (бажання), а згодом формується розум.

Прихильники волюнтаризму розглядали свободу волі як вищу засаду буття та основний принцип моральності. Особа повинна зробити свій моральний вибір і спрогнозувати свою поведінку незалежно від інших зовнішніх сил, керуючись рішеннями тільки власної волі. Позицію волюнтаризму обстоювали відомі вчені: А. Шопенгауер, Й. Фіхте, М. Гартман, Ф. Ніцше. Однак парадоксальність цього напрямку полягає в тому, що, надаючи перевагу волі, втрачається можливість усвідомлення виходу людини за її межі [128, с. 21–22].

Волюнтаризм як філософський підхід дає можливість зрозуміти людину як таку, що має в собі достатньо сил для зміни свого внутрішнього світу, а інколи й покращення навколишнього, адже воля є визначальним фактором у прийнятті рішень та початком людського буття у світі.

Ідеї волюнтаризму розвивав і шотландський філософ і теолог Д. Скот, який наголошував на автономності людської волі, а відтак свободу волі людини вважав перманентною до світу об'єктивного. У філософії німецької школі свободу волі водили тільки через практичний розум, позаяк у теоретичній площині її, з точки зору науковців, не можна ні довести, ні заперечити. Без свободи волі людини, на думку І. Канта, втрачається потреба в моральному імперативі. Пізніше ідеї волюнтаризму знайшли своє відображення у політичних поглядах представників марксизму, які заклали основи нового бачення суспільного порядку ХХ століття.

З метою вивчення проблеми свободи волі доцільно звернутись до такого напрямку волюнтаризму, як суб'єктивний ідеалізм, яскравим прикладом якого є етика А. Камю, де бунтівна воля виступає певним засобом протидії «абсурдності людини» в цьому світі. Хоча бунт – це ще не свобода, а тільки химерна його ілюзія. В такому розумінні ідея свободи за для вищої мети не має сенсу.

Противники волюнтаризму – фаталісти – вбачали у кожній події й кожному людському вчинку прояв невідвортної долі, що відкидає будь-яку можливість вільного вибору і випадковості. На нашу думку, як волюнтаризм, так і фаталізм відіграли важливу роль у вивченні феномена свободи волі людини у суспільному, правовому, філософському та політичному сенсі. Фаталісти вбачають приреченість людини, її залежність від долі. Протилежну думку висловлюють волюнтаристи, які через волю розглядають прагнення людини бути вільною від зовнішніх, а разом із екзистенціалістами – від внутрішніх чинників, котрі обмежують свободу волі людини.

На думку австрійського психолога А. Ленгле, «воля є початком вираження свободи в людині – що через призму екзистенціалізму сприймається як форма реалізації екзистенції» [133]. Науковець виокремлює три форми прояву волі: свобода волі закладається в основу дозволу та визначені відносин з особистісним; дозвіл забезпечує простір для становлення поряд із цим воля активізує функції, котрі набувають ознак персональності, що в процесі впорядковують формування волі в складну структуру волі [133].

Цікавими, з нашої точки зору є погляди чернеця Пелагія, котрий намагався розвинути вчення про незалежність і суверенність людської волі у справі спасіння. Він доводить, що онтологічна та екзистенційна обмеженість людської волі неймовірним чином пов'язана зі свободою. В основі його думки – концепція тісного взаємозв'язку свободи людської волі із теологічним ученням і божественним началом, співвідношення свободи волі та божественної сили, свободи, добра та зла, свободи та віри, свободи та любові.

У філософії ХХ ст., розвинувся новий напрям – екзистенціалізм який вивчає людину як живу істоту, наповнену духовною сутністю, здатну вибирати свою долю. «Екзистенція» означає «існування». Основу поняття екзистенції становить свобода, яка реалізується у виборі зважаючи на відповідальність. Представниками цього напрямку були С. К'єркегор,

Ф. Ніцше, а згодом К. Ясперс, М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр. Екзистенціалізм виконав важливу роль у формуванні громадянського суспільства, в якому свобода та відповідальність є основою, а людина становить беззаперечну цінність.

Однак необхідно розкрити діалектику взаємин об'єктивного і суб'єктивного в суспільному житті, що виражає реальні можливості людської особистості, дійсний ступінь її залежності і свободи, характер і принципи вільної творчості, сили і фактори, які детермінують розвиток особи на конкретному етапі історії. Для того, щоб особа в суспільстві почувалася вільною та мала всю необхідну їй свободу волі, необхідна гармонія суспільства та особистості, що проявляється в об'єктивній обумовленості людського буття.

Зауважимо, що для людини поняття «свобода волі» – це більше її внутрішній імператив, котрий спонукає бути вільною від зовнішніх чинників впливу, які сформувалися в процесі історичного становлення та соціальної адаптації людини як соціальної особи, що нерозривно пов'язана із суспільством. Пряме обмеження свободи волі завдає людині непоправної шкоди та впливає на її поведінку в майбутньому, чим зводить сутність людини до «інструменту» в соціальних процесах і негативно впливає на суспільство. Отже, через свободу людини суспільство отримує можливість створити належні умови в соціальному, моральному, духовному співвідношенні для гармонії зі своїми цілями та напрямками.

Нині людина повинна відкривати в собі інші межі свободи, і в майбутньому створити таке суспільство, в якому цінність свободи, волі, справедливості, гідності виражатиметься у нових суспільно значущих проявах.

На думку Н. Ф. Бучило та А. Н. Чумакова, «... люди не вільні у виборі умов свого народження та життя. Вступаючи у життя, кожна людина застає певну цивілізацію та культурну соціальну систему, інститути держави. Суспільство існує для неї як незалежна реальність» [86, с. 354].

Для прикладу, Б. М. Безсонов зазначає, що «існують два модуси свободи – природна й громадська, чи соціальна. Саме тому свобода не виражає бездумні та неосмислені дії, а ті, що ґрунтуються на досвіді людського розуміння. Такі види свободи відрізняються лише характером обмежень. Якщо в першому випадку свободу обмежує природний закон, то в іншому – закони суспільства» [129, с. 28].

Індивідуальна (природна) свобода кожної людини завжди залежатиме від тих зовнішніх і внутрішніх чинників, котрі впливають на людину, а це і суспільство, і держава (закони, норми, приписи, правила), і соціальне середовище, і церква та ін. Відтак варто зауважити, що людина на шляху свого формування опинялася перед багатьма перешкодами, долала їх, щоб досягти повноцінної «свободи волі». Проблема свободи волі завжди була актуальна, оскільки з нею пов'язували сутність людини як біологічного індивіда, носія абсолютної свободи, що протистоїть зовнішньому світові, нівелює свободу волі до свавілля, «свободу байдужості», що з часом може трансформуватися в бунт.

Поняття свободи волі часто послуговуються і в релігійних ученнях, оскільки релігійна етика сама собою неможлива без самовизначення людини у її ставленні до Бога. Попри дискусії, котрі тривають у вищих наукових і релігійних колах і стосуються вирішення суперечностей між впливом вищої сили та свідомої, самостійної, ніким не керованої волі людини, більшість учених усе ж схиляються до думки про те, що людина абсолютно залежна від надприродної сили, чим і пояснюється людське буття з онтологічної точки зору.

На думку М. Гартмана, «... поняття свободи волі – це власне те, як людина усвідомлює моральні цінності. Бо навіть у сфері етичних проблем є ще й інша свобода, ніж свобода волі. Якщо теорія робить спробу «довести» існування такої спотвореної «свободи волі», то вона доводить відмінне від того, що намагалася. Вона впадає в *ignoratio elenchi*. Якщо навіть з аргументацією їй вдається уникнути спотворення поняття і «доведене»

включається в теорію, то вона доценту спотворює свою сутність. По-друге, правильно схоплене поняття може бути перевантажено метафізичними або психологічними деталями, які до нього не належать, але помилково з ним пов'язуються. Якщо з подібного перевантаженого поняття свободи робити висновки, вони, природно, не будуть обґрунтованими і не відповідатимуть моральним феноменам» [56, с. 558].

Свобода однієї людини завершується там, де розпочинається свобода іншої людини. Саме держава повинна бути гарантом підтримання правил, які забезпечували би свободу кожного члена суспільства, або, якщо точніше, то правила, які мала би підтримувати влада, полягають у захисті індивіда від свободи іншого індивіда. Щодо урегулювання конфліктів між свободами різних суб'єктів, то ситуація не настільки проста й однозначна, як може здаватися на перший погляд. Більшість ситуацій і справді не є складними щодо вирішення спірних питань. Наприклад, право і свобода на життя та здоров'я одного індивіда ніколи не можуть порушуватися свободою іншого індивіда, що бажає розваг. Іншими словами, один не може розважатись так, щоб інший утратив здоров'я і навіть життя. У цьому випадку право на здоров'я та життя має вищий пріоритет, ніж право на розваги.

Свобода слугує єднальним джерелом, яке охоплює і вибирає ціннісну сутність, котра повинна визначатись конкретними межами, зокрема правовими, щоб у майбутньому не стати насильством над іншими людьми і вседозволеністю, що, своєю чергою, може призвести до неволі. Саме тому можна сказати, що початком свободи є інтереси іншої людини чи суспільства загалом. Говорячи про свободу особи, треба пам'ятати, що вона завжди обмежується суспільними інтересами. Відтак те, чого ми хочемо, не завжди збігається з тим, що можемо мати насправді. Але це, на нашу думку, цілком виправдано, оскільки суспільство з меншого чи більшого зла вибирає менше, чим забезпечує та гарантує свободу всіх інших, котрі проживають у ньому.

Поняття «свобода волі» людини у праві розуміють з огляду на правило «Дозволено все те, що не забороняється законом». З нього випливає, що

будь-які дії особи, ... суперечать закону, будуть не свободними. Для ширшого розуміння цього поняття ми звернулись до «Нового тлумачного словника української мови». Слова «свобода», «воля» та «вільність» у ньому окреслені такі:

- відсутність політичних та економічних утисків, гноблень та обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства;
- перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі;
- життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд, простота, невимушеність;
- здатність діяти без перешкод і заборон у різних галузях;
- філософська категорія, що дає змогу суб'єктом своєї волі вибір в умовах усвідомлення законів розвитку природи та суспільства.

«Свобода волі» визначається як:

- здатність приймати рішення із знанням справи. Свобода і необхідність – філософські категорії, що виражають діалектичну суперечність між діяльністю людини як розумної істоти й об'єктивними законами природи та суспільства;
- легкість, відсутність утруднень у будь-чому [134, с. 255].

Як бачимо, у різних сферах знань вищезазначені терміни розуміють та сприймають по-різному, що спричиняє неоднозначне їх трактування у філософії, правовій й у інших сферах діяльності людини. Тож для досягнення всього спектра значень поняття свободи необхідно розглядати в тому числі й шляхом його лінгвістичного та полісемантичного аналізу.

Звернувшись до історії стародавніх слов'ян, етимологія слова «свобода» вказує на те, що воно має спільний корінь із займенником «свій», який вживали в родинній общині на позначення «свого», родича (того, з ким спільно проживали та розділяли побут), і в межах проживання «свого» родича він набував вольності у пересуванні, правах, діях в межах роду

[135, с. 105–107]. Свобода у цьому значенні сприймається як принцип рівності й справедливості.

В аксіологічно-нормативному вимірі свобода поряд із рівністю і справедливістю утворюють ціннісну складову права. В даному випадку право постає перед нами як загальнолюдське благо, ціннісна основа людського буття, орієнтир на шляху до побудови демократичної, правової та соціальної держави.

Поняття «рівність» та «справедливість» взаємодоповнюють одне одного у праві, оскільки можуть сформувавши правильну правову оцінку діянням людини та визначити міру її свободи чи несвободи, відповідальності чи невідповідальності у суспільстві та державі. Правовою рівністю слід вважати рівність вільних та незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою [136, с. 104]. Основне завдання права – створення такої рівності, котра була б усезагальною та необхідною формою буття для реалізації свободи людини. З цього приводу В. С. Нерсесянц висловлює думку, що право – математика свободи [137].

Розглядати право як рівність, з одного боку, та як свободу – з іншого неможливо без розуміння поняття справедливості, що є частиною правової категорії. З огляду на справедливість у межах права можна сказати, що право справедливе тоді, коли є рівність. Із цього приводу Платон писав: «Справедливо займатись своєю справою і не втручатись у справи інших – це справедливо» [2]. Робити свою роботу справедливо означає діяти відповідно до права бути справедливим в першу чергу перед собою, оскільки право є рівною мірою свободи для кожного.

З точки зору філософії справедливість є ціннісним мірилом відносин між людьми та може розглядатись в онтологічному, аксіологічному та пізнавальному вимірах. Специфіку цих відносин можна виразити в такому смислового зв'язку, коли простежується залежність індивідуального від міжособистісного, але в будь-якому випадку вони є суб'єкт-суб'єктними

[140, с. 182]. Справедливість – це поняття не одиничного порядку розуміння. Воно передбачає відносини рівноправ'я усіх учасників процесу в рівних умовах. Класичне розуміння справедливості апелює до утворення одних рівних умов для всіх, що можливо досягнути лише в умовах існування права.

Тому справедливість у праві розглядається як критерій чи оцінка правомірного або неправомірного діяння під час судового процесу, спору, пошуку взаємозв'язку в процесі зіставлення одного діяння з іншим. Втілення справедливості у праві необхідне для того, щоб забезпечити рівну міру свободи людини та громадянина, відповідальності перед суспільством, державою чи законом.

Зрозумівши сутність і значення таких понять, як свобода, рівність, справедливість у праві, немає жодних сумнівів, щодо взаємозв'язку права та свободи волі людини. Право є зовнішньою формою вираження свободи волі і ціннісною її складовою. свобода волі реалізується шляхом впровадження правових механізмів. У межах гносеолого-аксіологічного підходу стає зрозуміло, що свобода, рівність і справедливість є відображенням соціального зв'язку, зіставлення належного в людському житті з наявним, таким, що є частиною дійсності.

Для того, щоб на належному рівні оцінити свободу волі людини у праві, необхідно з'ясувати, якими правами наділяється сучасна людина та дослідити їх значення в межах правової та соціальної дійсності. П. М. Рабінович з цього приводу пише: «Права людини – це можливості для її існування, через права осмислюється новий рівень свободи в конкретно-історичних умовах в рамках розвитку всього людства. Права людини виражають її інтереси, вимоги до суспільства та держави щодо надання їй певних благ, преференцій» [138, с. 5]. Така інтерпретація прав людини в найбільш широкому значенні пояснює смислове значення феномена свободи волі та її місце в праві, дає змогу адекватно оцінити значення прав людини.

Н. Г. Шукліна розглядає свободу як категорію можливості прав людини та громадянина. На її думку, «свобода – можливість реалізувати свої дії у відповідності до інтересів та своєї мети» [142, с. 199]. Свободу вона вважає невід’ємною від права й такою, що виражає автономію інтересів громадянина щодо держави. Саме право на свободу має гарантуватись державою у вигляді вільного волевиявлення, свободи думки, слова, віросповідання, міркувань стосовно зовнішньо – та внутрішньополітичного курсу держави, невтручання органів державної влади у сферу особистих прав та свобод громадян. «Термін “свобода” спрямований на обмеження більш широко спектру дії індивідуального вибору, не окреслюючи його існуючого результату, в той час як термін “право” унормовує конкретні дії людини» [143, с. 31].

Нині права та свободи людини та громадянина визначено найвищою цінністю для держави і суспільства. Співзвучною є думка М. І. Абдулаєвої: «Права і свободи людини розглядаються як природне благо, котре належать кожному від народження, тобто вони існують об’єктивно, а не з волі законодавця...» [123, с. 198–199]. Незалежно від громадянства чи національності більшість прав та свобод мають природний та навіть абсолютний характер, оскільки надаються усім членам суспільства без огляду на зовнішні ознаки. В одному випадку право є природним «дарунком» людині та її невід’ємною цінністю, з іншого боку, право в державі накладатиме обмеження свободи, людини підноситиме на новий рівень загальне уявлення про свободу – усвідомлену, вольову, автономну даність, притаманну лише людині.

Російський юрист В. С. Нерсисянц зазначає, що права та свободи людини є генезисом її природної основи. Свобода, справедливість, рівність – необхідні умови гідного життя кожної людини. Зрілості суспільства як організації життя неможливо досягти без досягнення і практичного затвердження людьми вимог права як певних імперативних велінь своєї власної людської природи, свого розуму, совісті і волі. Суттєве значення має

також внутрішня моральна зрілість, що виявляється у готовності до життя... Саме тому розвинений стан моральності є тією необхідною умовою для затвердження правової легітимності» [136, с. 42]. Науковець розглядає свободу та право поряд із такими поняттями, як справедливість та рівність через філософсько-правові категорії, котрі у суспільстві та державі забезпечують гідний рівень життя та існування, виражають всю сутність людини, котра наділена раціональним мисленням, свідомістю, можливістю вільного ніким не нав'язаного вибору.

З погляду права та свободи спочатку в природному праві оцінювали загальний (становище) особистості. З цього приводу Гай у своїй праці «Інституцій» писав: «Основною метою будь-якого поділу права особи можна розглядати те, що всі люди або вільні, або раби» [139, с. 117]. Такий підхід розглядається сьогодні в рамках філософсько-правового підходу, де вільну людину вважають такою, що наділена свободою волі і є свідома свого бажання бути вільною, в той час як невільна (раб) особа позбавлена такої преференції.

Свободу волі в праві також можна розглядати як аксіологічну складову. Так, Д. Гільдебранд писав: «Цінність – це первісна даність... Будь-який об'єкт здебільшого володіє цінністю існування «того, що існує вже». Попри це, він володіє своєю природною цінністю індивідуальне буття» [130, с. 360]. Вчений називає таку цінність онтологічною. Камінь має більш низьку буттєву цінність, ніж, скажімо, рослина або тварина, не кажучи про духовну цінність особистості. Так, до прикладу у праві важливу роль відіграє розмежування цінностей права та правових цінностей. З цього приводу Ю. М. Оборотов зазначає, що «у правовій сфері свобода не становить правову цінність, оскільки вона є цінністю права та у принципі формальної рівності матеріалізована через такі правові цінності, як суб'єктивні права та юридичні обов'язки» [141, с. 39]. На його думку, поєднання суб'єктивних прав та юридичних обов'язків є зовнішньою формою вираження юридичної свободи поряд із правовими цінностями. Тому право в даному випадку

служує поєднувальним елементом свободи як цінності в її юридичному тлумаченні і частини суспільного блага.

Свобода волі як цінність набуває цілком нового значення в моральному вимірі М. Гартмана, котрий писав: «кожна моральна цінність сама собою і незалежно від інших співвіднесена зі свободою. Тому умова свободи в дійсності є загальною для будь-якої моралі. Байдуже, яка цінність у ній представлена як керівна» [56, с. 553]. Інші науковці ототожнюють свободу із моральною відповідальністю. Як зазначають А. А. Дульзон та О. М. Васильєва, «проблема свободи безпосередньо пов'язана з проблемою моральної відповідальності, що є наслідком свободи вибору. Тож чим ширше свобода, тим більша відповідальність. Слід зрозуміти, що через це свободу деколи сприймають не як благо, а як складну долю. В такому випадку виникають різні етичні школи, котрі часом обстоюють протилежні позиції» [131, с. 43–44]. Також, на їхню думку, існує інша крайня точка зору – «етичний волюнтаризм», що заперечує будь-яку необхідність і стверджує, що людина абсолютно вільна у своїх моральних рішеннях і зобов'язана діяти лише відповідно до власної волі. Виникає прямий шлях до повної відмови від моральних норм.

У межах онтологічної, аксіологічної, правової ретроспекції поняття «свобода», «юридична свобода», «свобода вибору» набувають історичного змісту в іншому понятті – «свобода волі».

Нинішня концептуалізація дослідження свободи волі людини формувалася виключно під впливом узагальненого детермінізму. Загалом свобода волі є структурною складовою особистості, радше її творчої і діяльній активності. Це не стільки здатність приймати конкретні рішення, скільки вміння її реалізувати. Безумовно, ця здатність до реалізації залежить, попри вплив з боку соціального середовища, від рівня інтелектуальної і правової культури. Своєю чергою, реалізація триває лише за умови збігу передбачуваних цілей із основними суспільно значущими тенденціями розвитку держави соціально-демократичного спрямування. Це

відбувається тому, що свобода волі людини не лише зазнає зовнішніх впливів, часто таких, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві нормам і традиціям, а ще й тому, що свобода вибору (в контексті свободи волі) безпосередньо пов'язується із постійним підвищенням рівня духовно-моральної культури людини, поведінкової структури, аксіологічної складової діяльності тощо [29, с. 149–151].

З огляду на це в межах нинішніх умов суспільно-політичної, морально-правової ситуації в Україні та й, зрештою, у світі актуалізується потреба у новому науковому підході до обґрунтування актуальних проблем філософії права як науки, й аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини зокрема.

Отже, цінуючи свободу, людина завжди неупереджено ставитиметься до інших. Тому з усвідомленням цінності посилюється аксіологічний характер свободи волі.

Чимало вчених-філософів свободу волі як вважають однією з основних категорій філософії, котра визначає сутність людини та її буття у світі. Свобода волі людини виявляється у неповторності й багатовимірності людини як істоти, що мислить з її намірами діяти відповідно до своїх потреб, бажань та інтересів, а не через примус (чи державний, суспільний, чи будь-який інший). З античних часів і до наших днів ідея свободи пронизувала усі філософські системи. Відтак видається, що в деякому розумінні філософія – це споконвічне вчення про свободу (людини, волі, ідей, душі і т. д.).

Людина, опинившись у певних соціальних умовах, зазнає зовнішнього тиску, що супроводжується необхідністю обирати. Тоді людське життя стає закономірним, причинно зумовленим процесом одержання фактів, кожен з яких є наслідком одного вибору і причиною іншого. На нашу думку, семантичне наповнення поняття вибору формують три основні складові: реальна здатність, процес, а також результат самовизначення волі.

Свобода волі дає можливість зберегти гармонію в житті людини, балансувати в стані «вільності», адже людині було дано виключне природне

право, з яким вона так чи інакше пов'язує своє існування. Природа надала людині це для осмислення й усвідомлення межі між уседозволеністю та відповідальністю, для аналізу своїх дій. Саме тому людина з високим рівнем свідомості та правосвідомості може створити умови для розвитку цивілізованого суспільства.

Свобода волі слугує єднальним джерелом, яке охоплює ціннісну сутність, що повинна визначатись конкретними межами, зокрема правовими, щоб у майбутньому не стати насильством і уседозволеністю над іншими, бо це може призвести до «неволі». Початком свободи є інтереси іншої людини чи суспільства. Якщо йдеться про свободу особи, не можна забувати, що вона завжди обмежується суспільними інтересами. Те, чого людина хоче, не завжди збігається з тим, що вона може отримати насправді. Але це, на нашу думку, цілком виправдано, оскільки суспільство з меншого чи більшого зла вибирає менше, відтак забезпечує та гарантує свободу інших осіб, котрі є його членами.

2.5 «Свобода волі» як прояв екзистенції людини в правовій реальності

Досліджуючи питання свободи волі як частини правової реальності, ми з'ясували, у філософії права немає чіткої позиції щодо тлумачення цього поняття. Відтак актуальність теми нашого дослідження зумовлена необхідністю осмислення свободи волі як екзистенційної сутності людини в правовій площині.

У філософських дослідженнях саме внутрішню (природну) свободу людини розглядають як свободу волі, оскільки саме через волю людина та її розум можуть стати повністю індетермінованими. З цього приводу Е. Фромм писав: «Свобода надає кожній людині незалежності та раціональності свого існування, але попри це ізолює людину, пробуджує у ній почуття безсилля та тривоги. Така ізоляція нестерпна, і людина постає перед вибором: або

позбутися волі за допомогою нової залежності, нового підпорядкування, або дорости до повної реалізації позитивної свободи, заснованої на природній неповторності та індивідуальності кожного» [149, с. 2].

Нині свобода волі людини є частиною об'єктивної дійсності, що відображає загальну особливість людини бути вільною від будь-чого та будь-кого. Свобода волі є частиною людського буття і психології людини [150]. Практичне розуміння свободи зводиться до того, що вона властива кожній людині. Водночас це поняття належить до основних філософських категорій, що несе в собі найвищу цінність для людини як живої, мислячої істоти, що наділена свідомістю. На думку В. С. Нерсисянц, а свобода розуміється як процес вивільнення від минулого, або ж свобода від чогось» [136, с. 24]. В історії людської цивілізації свобода сприймається як бажання звільнення від тиску зовнішнього та абстрагування від внутрішніх непереборних поривів.

На думку Х. Ортега-і-Гассет, «Саме життя в певний момент є фатальністю, з одного боку, та свободою – з іншого, всередині даної фатальності тому буття вільне. Фатальність забезпечує нам певний, незмінний набір можливостей щодо вибору долі, за рахунок чого ми приймаємо фатальність і в ній наважуємося на долю» [151, с. 184–185]. Науковець наголошує на тому, що свобода волі людини може простежуватись у причинно-наслідковому зв'язку так бути окремим, автономним джерелом у прийнятті рішень. «Для детерміністам його життя як таке відносно не детерміноване, і він вибирає в якийсь момент між детермінізмом і індетермінізмом. Значить, посилатися в її площині на дане питання було б рівносильне незнанню того, чим є детермінізм, і незнанню, того, що таке аналіз первинної реальності. Того, що я сказав, недостатньо: життя – це одночасно фатальність і свобода... проте це неможливо й обґрунтувати» [151, с. 184–185].

Ми вважаємо, що саме свобода волі в правовій реальності здатна повною мірою реалізувати свою ефективність і стати для цивілізованої

людини новим, більш ефективним інструментом дотримання правил поведінки у соціумі та набути форми правової свободи з можливістю в реальних діях без огляду на те чи дозвіл юридично визначений, чи є лише формальним.

Тому сьогодні вважаємо за доцільне наголосити на тому, що природна свобода (або ж свобода волі) в соціальному бутті людини розглядається як можливість будь-яких дій без огляду на відповідальність. Правова ж свобода показує індивіду чіткий вектор конкретно визначених, правильних з точки зору суспільства дій, необхідних для співпраці між індивідом і соціумом, громадянином і державою. В. С. Бліхар стверджує, що: «Свобода волі покликана зберегти гармонію в житті людини та надати їй стану невагомості через виключне природне право, з яким людина так чи інакше пов'язує своє існування» [29, с. 378].

Основною особливістю правової свободи волі є свобода вибору: де людина з власної волі бере усю відповідальність за свої дії перед суспільством та самим собою. Чим більший вибір, тим більше людина має свободи. Однак такий підхід не може бути зведений лише до вибору, оскільки в право передбачає розуміння усвідомленості людиною своєї свободи. Нерозуміння її меж може призвести до хаосу, руйнування, несправедливості та анархії. Адже, людина поєднуючи ресурси розуму та волі має можливість вибору мети своєї особистої дії, а також способу її досягнення. Оскільки розум – знання, а воля – свобода, від так вони стають основними в прийнятті людиною конкретного рішення, котре б носило національно значуще та вирішальне значення [152, с. 174].

Правова свобода, на нашу думку, це можливість забезпечення реалізації власного вибору, що приймається на основі власних бажань та інтересів з дотриманням правових норм та покладанням відповідальності за власні дії. Саме право встановлює механізм контролю за свободою всередині суспільства. Свобода волі людини набуває змісту не на первинних підставах, як природне благо, а як частина реальності в межах правового простору.

Основний зміст правової свободи людини – забезпечення юридичних засад функціонування громадянського суспільства на основі принципів рівності, справедливості, верховенства права, законності, без яких існування суспільства втрачає будь-який сенс.

Правова свобода в громадянському суспільстві є ефективним способом людської самоорганізації через персональну відповідальність кожного в суспільстві. Ця свобода – одвічна складова повноцінного розвитку людини [153].

Нині основним елементом розвитку та становлення громадянського суспільства є дотримання прав та свобод громадян, створення належних соціальних умов проживання (медицина, страхування, високий рівень заробітної плати тощо). Однак якщо йдеться про державу порівняно з громадянським суспільством загалом, то в межах останнього свобода волі людини наділяється значно ширшим змістом. У громадянському суспільстві акцентується на свободі як на цінності людини, а в державі свобода визначається лише правом людини, що співіснує лише у взаємозв'язку із відповідальністю. Окрім цього, держава штучно створює різні органи, які повинні контролювати й обмежувати свободу людини. У громадянському суспільстві людина незалежна та автономна, оскільки сама визначає собі міру свободи і сама контролює її. Правова свобода в такому суспільстві визначає рівень та масштаб свободи кожного індивіда.

У своїй праці П. Помпонацці дає чітке розмежування понять «свободи» «волі» і «приречення». На його думку, «не можуть існувати випадкові події, у сенсі події безпричинні і ті, які не зводяться до об'єктивних причин закономірностям і зв'язками. Випадкова подія не випадає із цього ланцюга причин. Випадковість його проявляється лише в тому, що вона видається нам не пов'язаною з певною, відомою нам причиною або колом причин. Однак «всякий випадковий результат має певну причину», тільки шукати її слід на іншому, більш «високому» чи загальному рівні» [117, с. 175]. Розуміння

свободи, бажання до свободи містить у природі самої людської істоти, оскільки природа духу є свобідне волевиявлення.

Варто також наголосити на тому, що свобода окреслює правовий орієнтир розвитку громадянського суспільства, оскільки із збільшенням прав людини в такому суспільстві з'являється більше можливостей та способів розвитку спрямованих в бік демократичності. В громадянському суспільстві свобода волі може проявлятися в усіх сферах життєдіяльності людини, починаючи від правової, економічної, духовної та закінчуючи моральною, ціннісною. Особа в такому суспільстві має право на вибір – «бути чи не бути», беручи за основу свободу у прийнятті вольових рішень на власний розсуд [154]. Наявність свободи волі в особи свідчить про те, що таке суспільство потенційно активне, а наявність права – про можливість подальшого закріплення такої свободи на юридично-правовому рівні.

Жодна людина, не усвідомлюючи меж власної свободи, не може мати чіткої ідеї про свободу інших. Тому свобода волі передбачає можливість осягнення власної автономії, самопізнання своєї неповторної індивідуальності, в той час як основні інстинкти та бажання, очищені від ненаситності розумом стають щастям.

Між свободою волі та правовою реальністю існує, тісний взаємозв'язок де правовою реальністю слід розуміти всі процеси та явища, які охоплюються предметом правової онтології, а саме вчення про буття права в суспільстві. Слід підкреслити, що онтологія права є складовою філософії права, і досліджує сутність природи права, процеси та форми його вияву, функції права, його нерозривний зв'язок із громадянським суспільством та правовою державою, цілісний взаємовплив, котрий охоплюється соціальним буттям людини.

Одним із основних понять у філософії права є категорія дійсності (реальності), що дає загальне розуміння закономірно пов'язаних між собою явищ і процесів навколишньої дійсності та займає конкретно визначене місце в системі понять та категорій науки [12, с. 312–340].

Зв'язок правової реальності зі свободою волі людини маж непросте філософсько-правове тлумачення в онтологічній площині, позаяк правова реальність є частиною життя кожної людини та не залежить від волі чи бажання людини. Різні об'єкти визначаються свідомістю як складові різних сфер реальності. Це означає, що свідомість може перебувати в різних сферах реальності. Повсякденна реальність відображає природний стан речей через осмислення та свідомість і набуває форми фактичної дійсності [155, с. 12].

«Досліджуючи сьогодні правову реальність, ми з упевненістю можемо констатувати, що вона не є субстанційною реальністю, як, до прикладу, речі матеріального світу. Але разом з тим вона є способом осмислення організації та інтеграції різноманітних правових аспектів соціально-правового буття. Проте вплив правової реальності та її елементів є досить вагомий, оскільки без нього уявити сучасне громадянське суспільство практично не можливо. Він виражається не в зовнішній формі, а у внутрішньому спонуканні, що належить до сфери значущості проекції емпірично-соціальних проявів» [117, с. 219].

Ми вважаємо, що правова дійсність – це буття права у єдності його виявів, внутрішньо енергетичне джерело якого становить правова воля. Її першопричиною є свобода волі, що починається з правової потреби й закінчується правопорядком та законністю. За такого розуміння юридичні норми (реалізація права), законність (правопорядок) є основоположними та необхідними, але все ж проміжними і не єдиними елементами в досягненні цілей правової волі.

Правову реальність слід розглядати як цілеспрямовану, послідовну діяльність, в процесі якої виникає сукупність юридичних явищ, характерних для соціального буття в суспільстві, оскільки спрямовані на структурування, зміну та перетворення суспільних відносин. Відтак правова дійсність – це вияв соціального буття, оскільки її зміст та засоби досягнення цілей правової волі якісно відрізняються від інших сфер соціальної діяльності, в тому числі політичної чи економічної.

С. Максимов розробив інтегральну концепцію правової реальності яка конструюється із правових феноменів, упорядкованих залежно від відношення до базисного феномена [146, с. 148].

Джерела права є основою елементів та самого процесу правової реальності, втіленої в первинних та похідних, котрі відображаються у її структурі на ідейному та нормативному рівнях. Вони є формами правової реальності, своєрідним виявом її сутності та змісту права у правових нормах. Джерела права є також формою об'єктивного вираження та способом існування різноманітних правових явищ (правосвідомість, правова ідеологія, правовий звичай, правова доктрина тощо) у суспільстві. Адже право існує не саме по собі, а у вигляді різноманітних форм, за допомогою яких воно знаходить свій вияв та реалізується як регулятор відносин між людьми.

Свобода волі у правовій реальності формує певний підвид правового буття людини. Можна з упевненістю говорити, що тісний зв'язок права та свободи людини існував завжди; людина як істота соціальна завжди потребуватиме контролю за власною свободою волі, котра без права здатна перерости в хаос.

Першопричина людської свободи волі та наявність моральних норми формують так званий логічний мінімум деонтологічної реальності. Взаємозв'язок між ними вбачаємо в такому: якщо людина не вільна (прояв детермінізму), вона не здатна відповідати за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої дії, вчинки, тоді не може йтися про деонтологічні норми. Людина народжена бути вільною, розумною істотою, водночас вона підневільна закону. Попри це людина завжди підкоряється законам деонтологічного впливу, що включають із норм етичного характеру та емпірично-онтологічного, причинного. Це дві реальності, в яких завжди перебуватиме людина.

Правова дійсність та свобода волі – форми соціального буття. Вони характеризуються об'єктивною, послідовною логікою функціонування та розвитку, котра знаходить зовнішнє вираження в жорсткій визначеній

структурі та послідовності зв'язку її внутрішніх елементів, необхідних змісті та формах. Ця логіка виникає з їх сутнісної основи – правової волі, відтворюючись в процесі досягнення нею своїх цілей, а також виражається в системі закономірностей правової дійсності.

Варто зазначити, що правова реальність відображається в поєднанні різних джерел права, котрі вказують на взаємозв'язок та взаємообумовленість різноманітних правових феноменів, що існують у вигляді норм, правил поведінки, переконань, уявлень та інших форм існування права у суспільстві.

Система джерел права організовує розвиток правової реальності, надаючи їй єдності, внутрішньої узгодженості, створює цілісний зв'язок усіх її елементів, а також є показником культурно-правових особливостей різних правових систем сучасності. Система джерел права характеризується внутрішньою узгодженістю, ієрархією, об'єктивністю, динамічністю розвитку та відкритістю.

Правову реальність як фундаментальну категорію філософії права вважають складною та різнобічною системою чітко злагоджених та взаємоузгоджених елементів, котрі у поєднанні становлять автономну сферу людського буття [147, с. 118]. До них потрібно віднести: 1) теорію права, ідею права (природне право); 2) правові норми та закони (позитивне право); 3) правовий досвід та суспільну практику (правове життя) [146, с. 147].

«Буття та реальність є всеохопними поняттями – синонімами. Оскільки буття є все те, що є, – “всього видимого та невидимого”, як стверджується Символом віри, включаючи матеріальні речі, це і всі процеси (фізичні, хімічні, геологічні, біологічні, соціальні, психічні, духовні), це їх властивості, зв'язки і відносини. Плоди найбуйнішої фантазії, казки, міфи, навіть марення хворої уяви – все це теж існує як різновид духовної реальності, як частина буття» [144, с. 223–224].

Свобода волі та правова реальність вказують на особливий вимір людського буття, що виражається через світ права та правових ідей. Правову дійсність (реальність), однак, слід розглядати у винятково суб'єктивному

розумінні права, оскільки основну роль відіграє саме суб'єкт правових відносин.

Структура правової реальності зумовлена співвідношенням природного та позитивного права, а також формами їх здійснення, до яких належать ідея права, правова норма та правове життя. Правова реальність – невід'ємна складова та один із різновидів соціальної реальності з усіма її об'єктивними та суб'єктивними властивостями, що виражається в позитивних і негативних правових феноменах та характеризує специфіку і рівень правового розвитку конкретного суспільства.

Варто підкреслити, що правова реальність не є окремою субстанціональною реальністю, як, до прикладу, предмет або річ матеріального світу, швидше навпаки, вона інтегрується в соціальну реальність з метою гармонізації та налагодження процесу буття людини в об'єктивній дійсності. Правова реальність, є частиною соціальної реальності і певним способом осмислення людиною свого місця в громадянському суспільстві. Вона вказує на те, як саме, та за рахунок яких механізмів, людина повинна будувати правову, демократичну, соціальну державу, адже громадянське суспільство має формуватися на принципах законності, справедливості, демократизму.

На думку В. С. Нерсисянца, «генезис права як соціально-історичний процес, зокрема, означає, що становлення сутності права і виникнення правових явищ і відносин відбуваються одночасно і в рамках одного процесу. Справа, отже, не в тому, що нібито звідкись (із природи чи якоїсь першопричини) дається людині якась готова сутність права у вигляді принципу права, ідеї права, а в самоусвідомленні буття права, і тільки лише з нього з'являються емпіричні правові явища, що акумулюють в собі процес правової реальності» [136, с. 41]. Правова природа людини стала фундаментом, причиною зародження права як соціального явища, що дало змогу створити правопорядок у житті народів.

Треба розуміти, усвідомлювати ту обставину, що в абстракціях права за зовнішньою умовністю йдеться про найголовніше і суттєве як у життєдіяльності людини та громадянина, так і всього соціуму, тобто про свободу, справедливість, рівність. Правові умовності – це ті умови, за рахунок яких може настати гідне та справедливе життя для кожного індивіда [136, с. 42]. Тому формальне кодифікування людьми подекуди жорстких норм права як імперативних велінь уможлиблює право самої людини на захист честі та гідності, свободи волі, справедливості тощо.

На думку Л. С. Явіча, досліджуючи сутність права як явища, слід говорити про різні аспекти співвідношення можливості та реальності. «З точки зору ходу всього розвитку суспільства право виступало як елемент частини суспільства, воно існує цілком реально, необхідно і закономірно підвищується над своїм просторовим базисом; з точки зору механізму правового регулювання суспільних відносин даний закон або певна юридична норма стосовно належної поведінки є лише можливість виконання, перетворення його в суще, можливість варіанта поведінки зумовлює перетворення право в саму поведінку, частину реального. Тому потрібно охопити поєднання об'єктивного, а також суб'єктивного права, останнє являє собою вже область початку правової реальності. Тому власне право – це процес переходу можливості в дійсність» [148, с. 82].

Сьогодні можна стверджувати, що саме правова дійсність (реальність), що певною мірою охоплює свободу волі, становить абсолютно відокремлений феномен ідеальної реальності, а також може існувати незалежно від людської свідомості. Основне завдання правової реальності – це її вплив на суспільно-правові відносини.

Правова реальність є складною системою, як ми вже говорили. Її структура зумовлена співвідношенням природного і позитивного права, а також формами їх реалізації, до яких належать ідея права (природне право, принципи права, правові цінності, теорія права, правова доктрина, праворозуміння, правова ідеологія, правосвідомість, правова культура,

правове виховання тощо) [144, с. 83], норми права (позитивне право, правові норми, нормативно-правові акти, інститути права, правові процедури, правовий процес, правосуб'єктність, правовий статус, правовий режим та нормативний договір) [144, с. 74].

До основних характерних ознак правової реальності слід віднести в першу чергу, які дозволяють впливати на суспільне життя, а саме:

- бути особливою формою суспільного буття;
- поєднувати в собі об'єктивний і суб'єктивний аспекти буття права;
- пов'язувати право зі свідомістю, чуттєвістю, практикою [145, с. 65];
- впливати на всіх суб'єктів суспільних відносин (соціальних, культурних, політичних, етнічних);
- охоплювати всі правові феномени, як фундаментальні, так і похідні від них, як негативні так і позитивні.

Ці виміри формують процес реалізації права в цілому, його регламентацію, процес розвитку окремих правових інститутів. Реальні зміни, котрі в них відбуваються, є індикатором духовного, релігійного, культурного прогресу суспільства та держави.

Поняття «правова реальність» у наукових колах розумію у широкому та вузькому значеннях.

У першому слід мати на увазі поєднання правових норм, інститутів, реальних правовідносин, правових концепцій, особливостей правового менталітету.

У вузькому значенні це поняття окреслює базисні правові реалії, в порівнянні з якими всі інші правові явища є другорядними. Представники нормативістської концепції права (позитивізм) вважають правовою реальністю сукупність правових явищ та норм, тоді як прихильники соціального напрямку до неї відносять також правовідносини, а психологічна концепція права вбачає у складі правової реальності ще й «правові емоції». Проте не варто протиставляти підходи один одному.

На думку Бержеля, «позитивістська концепція полягає в прямому визнанні цінностей норм позитивного права, які так чи інакше зводять будь-яке право до норм, що діють у конкретній державі, при цьому не звертаючи уваги на те, чи воно справедливе, чи ні» [51, с. 48–49]. На його думку, право ототожнюється із волею держави і становить окрему дисципліну. Водночас науковець стверджує, що право редукується до рівня державних атрибутів і часто обертається свавіллям влади або політикою сили.

Отже, право можна вважати ідеальною реальністю стосунків між усіма людьми. Основна сутність права криється в його ментальних і духовних установках, припущеннях, теоріях, ідеях, а практично у функціонуванні інститутів, дії норм та людській діяльності, відносинах.

В онтологічному контексті постає основне питання: як створений світ права, та водночас має зміст вивчення його структури з яких саме частин воно складається та як повинно відповідати своєму основному призначенню – захисту основних цінностей людини та її інтересів.

Правова реальність являє собою не відокремлену субстанційну частину реальності, а швидше є способом формування, організації, а також інтерпретації окремих елементів соціального буття людини. Іншими словами, як правова реальність, так і соціальна реальність є частинами буттєвого світу людини.

Світ права базується на чіткій та послідовній ієрархії, наявність якої підкреслює важливість обов'язку в соціальних відносинах, а не існування як таке. Таким чином, законність ми неможливі без самого буття права, його чіткого зв'язку є існуванням людського та її діяльність в соціумі.

Підсумовуючи, можливо стверджувати, що право сьогодні – об'єкт правової реальності, розуміння сутності якого вимагає вивчення його походження та джерел.

Право у юридичному сенсі можна вважати позаприродним явищем, оскільки природа концентрується на об'єктах, а право стосується світу

суб'єкта. Попри те, що юридичне право як феномен виникає в суспільстві та тісно взаємодіє у змісті соціальному, його суть виражається швидше в його проявах та механізмах. Однак на нашу думку, це не дає підстав вважати, що право, з одного боку, в онтологічному сенсі, не існує ще до виникнення суспільних відносин (ідеться про природне право) не інтегрується в буття самої людини.

Правова реальність, яка відображає екзистенцію права характеризується системністю та ієрархічністю. Її структура зумовлена співвідношенням природного та позитивного права, а також формами їх здійснення, до яких належать ідея права, правова норма та правове життя. Різновидом правової реальності є соціальна реальність, позитивні та негативні правові феномени і характеризує рівень правового розвитку конкретного суспільства.

Досліджуючи буття права та свободи волі як його частини, ми зробили висновок, що право є рівною мірою свободи для усіх індивідів. Оскільки свобода волі людини, свобода вираження індивідуальності є кінцевою метою, сутністю та змістом права.

Висновки до розділу 2. Дослідивши зміст поняття свободи волі людини у філософській площині та надавши йому аксіологічно-нормативного осмислення у праві, маємо усі підстави стверджувати, що свобода волі є цінністю для людини, як і можливістю реалізації свого природного права на свободу, честь та гідність. В історії розвитку громадянського суспільства свобода волі людини набувала нових інтенціональних характеристик не лише у філософських та правових вимірах, а й відображала глобальний масштаб релігійного, політичного, суспільного поступу, змін у світогляді особистості, її ідеях тощо.

У різні історичні епохи бажання філософів, юристів, теологів, науковців зрозуміти феномен свободи волі набувало нового смислового навантаження, що зумовило перехід від вузького уявлення свободи волі як

блага чи переваги однієї людини над іншою до свободи волі як вищого Божого промислу, насамкінець як невід'ємної екзистенційної цінності людини.

Теоретичний контент дослідження феномена свободи волі людини обґрунтований такими основними принципами: герменевтично-історичний (інтерпретація та неперервність традиції), об'єктивності (чітке дотримання фактів та подій), індуктивності (поєднання різних трактувань, уявлень, понять), онтологічний (вплив на правову реальність), моральний (той, що виражає екзистенційну сутність людини). Система цих принципів уможливила аксіологічно-нормативне обґрунтування феномена свободи волі людини.

Урешті-решт, свобода волі людини є насамперед її екзистенційно обумовленою природною цінністю, можливістю вільної варіації дії, думки, вибору в конкретній ситуації. Тому тлумачення цього поняття залишається актуальним для подальших досліджень.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРАКСЕОЛОГІЯ АКСІОЛОГІЧНО-НОРМАТИВНОГО ВИМІРУ СВОБОДИ ВОЛІ

3.1 Феноменологічна доцільність аксіологічно-нормативного обґрунтування свободи волі

Осмислення свободи волі у філософсько-правовому значенні актуалізує раціонально-практичний розгляд цього поняття на праксеологічному і аксіологічно-нормативному рівнях. Як показує досвід останніх століть, в усіх сферах життєдіяльності людини, від фізико-психологічних її особливостей, до релігії, права, філософії свобода волі стала орієнтиром на шляху розвитку людської цивілізації. Вона є джерелом розвитку суспільної та державної діяльності.

Без свободи втрачається будь-який сенс людського існування, однак і зведення цього поняття до абсолюту може вкрай негативно вплинути на розвиток відносин у соціумі та навіть змінити вектор суспільного поступу.

Для того, щоб досягнути раціонально-практичний рівень свободи волі, слід зрозуміти як вона пов'язана з відповідальністю, які між ними причинно-наслідкові зв'язки. З цього приводу Ф. Шеллінг писав: «Свобода достатньо реальна, щоб нести відповідальність (за свої вчинки), але вона надто примарна для того, щоб прийняти весь тягар відповідальності (за інших)» [166, с. 181–182].

Нині існує потреба у дослідженні людської діяльності з точки зору її ефективності, що утворює необхідність визначення істинно ціннісного та нормативно обов'язкового для гідного співжиття усіх людей. Без розуміння взаємозв'язку між цінностями та нормами співіснування усіх індивідів буде розглядатись у замкненому колі морального релятивізму. Із втратою

внутрішніх устоїв руйнується вихідне розуміння добра і зла, відбувається занепад моральності, нівелюється сенс людського життя в екзистенційному бутті.

У процесі розвитку науки, освіти, культури формується й нове розуміння поняття «свобода волі», яке тлумачиться не лише з огляду на раціональність, а й в історико-праксеологічному напрямку. На нашу думку, це виявляється в тому що:

- свободу і раціональність можна вважати взаємодоповнюючими поняттями, водночас вона сприймаються як дві протилежні константи, позаяк свобода волі людини виражає її ірраціональне, внутрішньоприродне начало, яке суперечить будь-якому раціональному;

- нові ідеї щодо свободи волі на жаль, засвідчують зниження міри та рівня свободи волі (і відповідальності). Історичні події ХХ століття, які призвели до глобалізаційних проблем у світі, спричинили масові переселення народів. А це, своєю чергою, спровокувало нехтування культурними традиціями та звичаями, підштовхнуло до втрати ідентичності не тільки особистісної, але й колективної;

- розуміння поняття «свободи волі» в суспільному сенсі дозволяє говорити про людину не тільки як біологічну, але й розумну істоту з раціональним типом мислення, свідомістю, бажанням осягати нові пізнавальні горизонти в процесі свого життя.

Сьогоднішнє науково-технічне суспільство підносить ідеї визволення людини від будь-яких зовнішніх чинників природнього чи соціального походження. Критика традиційних вірувань та знань, незалежність, суверенність, розвиток самосвідомості сприяли становленню людини як суб'єкта суспільної діяльності, вільної внутрішньо і зовнішньо.

Така історична зумовленість розвитку людської цивілізації пов'язана з внутрішньою вольовою активністю людини та ґрунтується на раціонально-практичних засадах діяльності. Людина розглядалась як свідома, незалежна істота, вільна у своїх діях, думках, переконаннях; її свобода – природна

здатність осягати об'єктивну дійсність через активну діяльність, яка є наслідком раціонального застосування знань.

Віра в еволюційний прогрес, в процесі якого людина завдяки розвитку своєї свідомості змогла досягнути навколишню дійсність, відкрила новий рівень свободи волі, що розглядається крізь призму гуманізму, толерантності та закріплюється у принципах свободи, рівності, справедливості, верховенства права. У такому контексті суспільні відносини є частиною демократично-ліберального, правового, соціального суспільства, члени якого узгоджують свою діяльність на підставі суспільного договору, який обстоює право кожної людини та її інтереси. Цей процес якраз і становить прогресивний рух та поступове звільнення від зовнішнього впливу з метою отримання власної свободи. Такий рішучий крок вперед було зроблено лише за допомогою чіткого вираженого раціонально-практичного, підходу, що охоплює теоретичний рівень наукового пізнання та трансформувався у відповідну критичну рефлексію архаїчних форм буття і світосприйняття.

Період (модерну) ознаменував повний симбіоз розуму та свободи волі, в якому розум є модератором вольових дій людини, надаючи їй свободи думки, слова, віри тощо. З цього випливає, що критична (свідомість або ж просвітницький критицизм) стала основою свободи в пізнанні. Така саморефлексія виражає дію свободи в розумі, що, на нашу думку, становить найвищу цінність. Такий універсальний критицизм, рефлексивність самосвідомої установки – частиною характерна ознак модернізму у філософії права.

Нині свободу волі можна вважати частиною здійснення соціальної історії, оскільки вона пов'язана із раціональною діяльністю, але лише в тому випадку, коли «раціональною є мета діяльності; якщо діяльність адекватна раціональній меті; якщо діяльність адекватна логосу, рацію світу; якщо діяльність відповідає ситуації; якщо діяльність адекватна природі самого діючого індивіда – його потребам і можливостям» [157, с. 342]. Якщо

поєднати усе сказане вище, стає зрозуміло, що свобода волі в такому окресленому раціональності становить її частину.

Аналіз взаємозв'язку свободи волі і раціональністю в її праксеологічному розумінні доводить, що будь-яка людська діяльність із точки зору її ефективності буде залежати від вільних вольових актів у поведінці людини в суспільстві. Іншої думки дотримується Л. Нікіфоров, який пише: «Раціональна діяльність не дає ніяких можливостей для самовираження об'єкта: всі люди, які діють раціонально, будуть діяти однаково, не вносячи в діяльність нічого особистого в такому випадку це означає, що раціональна діяльність позбавлена свободи» [158, с. 292].

Нам видається, що для досягнення свободи в діяльності людини, потрібно на належному рівні оцінити саму раціональність, котра не завжди виправдана з огляду на істинність співвідношення справедливого та необхідного. В такому разі виникає думка, що будь-яке міркування про свободу волі як усвідомлену необхідність поряд із раціональністю зумовлює підміну поняття «необхідність» як частину об'єктивних законів розвитку через підміну понять «дійсність». Тому дійсність ототожнюється з необхідністю, де дійсність є формою вираження та виразу необхідності.

Дійсність, раціональна, та послідовна у певний момент розвитку суспільства, з плином часу потребує зміни, яка постає з необхідністю і позбавляє дійсність своєї раціональності заради утворення суспільного блага та рівноваги у новій правовій реальності. Відтак раціональність чи ірраціональність діяння в соціальній дійсності не може прийматись за основу і становить лише один підхід, оскільки ірраціональне, в даному випадку свобода волі, буде об'єктивним фактом дійсності для оцінки цього діяння з точки зору раціональності (будь-яка дія є причинно зумовлена, а тому містить в собі раціональне зерно).

В соціальній дійсності раціональність та ірраціональність формуються сприймається в соціальних групах, у яких кожен індивід утворює індивідуальне бачення та формує тим самим соціальне (більшість).

Відмінність між індивідуальним та соціальним баченням раціональності виражає ідею, що свобода волі завжди передує раціональності, але попри це раціональність перетворює вільну діяльність окремої людини в необхідно-раціональну для кожної [159, с. 17]. Тому свобода волі людини є апіорі вільна, але в момент, коли людина стає соціально активною, вона піддається впливу всезагальної необхідності, в якій її власна свобода волі виражає свободу раціональну, піддаючись впливу соціальної дійсності.

В. Н. Порус наголошує, що поняття «раціональність» потрібно розглядати в двох напрямках: абсолютистському і релятивістському. «В першому випадку, – пише В. Н. Порус, – раціональність виступає як зовнішня умова для комунікації, в той час як в другому випадку раціональність формується в процесі комунікації... Це призводить до того, що розрізнити такі поняття, як “раціональне” та “ірраціональне”, можна лише із середини самої комунікації» [167, с. 42]. Релятивне визначення раціональності, на думку вченого, сприяє кращому досягненню зазначеної мети [167, с. 43]. З цього можна зробити висновок, що релятивна раціональність може стати одним із критеріїв розкриття феномена свободи волі, створюючи передумови його практичного та епістемічного вияву.

У природній дійсності, що охоплює й людську діяльність, раціональним є все доти, поки не береться оцінюється окрема людина, оскільки саме природна сутність людини така, що з моменту народження і до смерті людина є вільною, оскільки наділена свободою волі, що поряд з непізнаною необхідністю утворює раціональне свідоме.

У повсякденному житті раціональне існує поряд із ірраціональним, оскільки те, що не пояснює розумне, може пояснити як духовне, надприродне, трансцендентне. «Навіть саме припущення, що наше розуміння про саму історію видозмінюється залежно від того, бачимо ми в історії нескінченний прогрес чи розрізняємо тій її закінчення, істотним – писав Ясперс, – залишається для нас те, що історичне знання в цілому не є останнє знання. Вся справа в тому, щоб сприймати теперішнє як вічність у часі.

Історія обмежена далеким горизонтом, в якому теперішнє значуще як констатація, певне ствердження себе, рішення, виконання. Вічне виявляє себе як вирішення в часі. Для трансцендентної свідомості екзистенція історії розчиняється у вічності теперішнього» [160, с. 280]. Така інтерпретація свідомості пояснюється як ірраціональне – те, без чого уявлення про соціум в його теперішньому розумінні було б неможливим. Існує думка, що оцінка раціональності чи ірраціональності – це швидше прерогатива суспільства, однак навіть розуміння раціональності неможливе без існування суспільства.

Нині людська діяльність спрямована на раціонально-практичний розвиток (технічні науки, інформаційні технології, всесвітня глобалізація), що негативно відображається на внутрішньому розвитку суспільства, житті людей, котрі з появою сучасних технологій та комунікацій позбавляються живого спілкування, ціннісного ставлення одна до одної, усвідомлення категорій добра і зла, любові до ближнього, терпіння, віри, честі та гідності тощо. Зі зміною соціального ладу трансформується ціннісна основа розуміння поняття «раціональність», свободна воля, поглядів на соціальні явища, події. Тому здобуті емпіричні знання повинні узгоджувати із системою соціальних норм та виражати їх на «чуттєвому» та «раціональному» рівнях пізнання.

В історії розвитку науки пізнання, трактують як основну мету отримання знань через розум. У такому випадку самопізнання є раціональним процесом, що знаходить своє підкріплення практично в усіх сферах людської діяльності: культурі, освіті, науці, творчій діяльності, тому, що кожна дія – це робота над собою. Водночас будь-яка раціональність у пізнанні дає можливість отримати лише конкретні, практичні знання про світ, оминаючи питання внутрішнього (чуттєвого) пізнання, існування якого підтверджується людською природою. Як жива біологічна істота, людина здатна не лише мислити, здійснюючи прагматичні, раціональні операції, але наділена чуттєвістю пізнання, що закладається на сенситивному рівні пізнання світу. Основний принцип сенсуалізму зводиться до того, що розум

має гармонійно співіснувати із чуттєвим, надприродним, началом, яке може видаватися ефемерним.

Ірраціональне пізнання необхідне людині для того, щоб більш детально пояснити світ раціональних речей та ідей. Так, поняття «свобода волі» людини є частиною ірраціональних знань в частині, коли ми окреслюємо це поняття як природне право людини на вільний вибір; проте зовнішній вибір цього права у соціальній дійсності буде мати завжди раціональний характер, позаяк виражатиме стійку активну дію, позицію людини в ланцюгу і причинно-наслідкових зв'язків, вказуючи на раціональність діяння. «Усвідом себе самого, щоб пізнати світ», говорить давньогрецький афоризм, який приписували таким мудрецам, як Фалес, Хілон, Геракліт та інші. Згодом цей вираз став наріжним каменем у працях Сократа, й пізніше зацікавив представників української філософської школи – Г. Сковороду, Т. Шевченка, П. Юркевича, І. Франка.

Такий філософсько-ідеалістичний підхід, що базується на рефлексії, слугує імперативом і потребує внутрішнього переосмислення людини. Звільнення від несвідомого та повернення до самого себе є основою внутрішнього самовираження та творчого піднесення. В такому розумінні ірраціональне є пізнавальною основою індивідуального та культурно-історичного зростання людини.

Історія потребує переосмислення. К. Ясперс писав: «Наша свідомість спрямована на несвідоме, тобто на все те, що ми знаходимо у світі, що не повідомляє нам, однак, своєї внутрішньої сутності. Наша свідомість ґрунтується на несвідомому, вона постійно виростає з несвідомого і повертається до нього. Але дізнатись що-небудь про несвідоме ми можемо тільки завдяки свідомості. В кожній усвідомленій дії нашого життя, особливо у кожному творчому акті нашого духу, нам допомагає несвідоме, присутнє в нас. Чиста свідомість ні на що не здатна» [160, с. 278]. Така позиція автора дає підстави, щодо нового осмислення розвитку як суспільства так і самої людини, оскільки ірраціональна основа, що виражається у свободі волі

людини, почуттях, відчуттях, уяві, підштовхує до аналізу самосвідомого, впливаючи на всю об'єктивну дійсність та розуміння сутнісних рис цивілізаційного розвитку.

Істинне знання відображається через раціональне, котре в гносеології має логічну основу та є теоретично дійсним знанням предмета. А в ірраціональному вона становить смисловий життєвий імпульс, що корелюється низкою процесів творчої енергії. В такому випадку свобода волі буде ірраціональною стосовно процесів істинного знання.

«Раціонально налаштований мислитель будує картину світу як впорядкованого, закономірного, доцільного соціально-культурного буття з елементами ірраціонального, котре під впливом розуму у підсумку раціоналізується. Мислитель ірраціонального спрямування переконаний, що в основу буття закладені сили, не підвладні раціональному осмисленню. Однак дійсно глибокий мислитель не може просто зупинитися перед неосяжним і всю пристрасть душі віддає прагненню – не пізнати, але гранично близько підійти до таїни буття» [161, с. 25]. Такий підхід спрямовується на осмислення меж шляхом пізнання навколишньої дійсності, а раціональне протиставляється ірраціональному для осмислення «невідомого».

Завдяки раціональності людина скеровує вільну діяльність на користь суспільства. Підґрунтя такої діяльності – свобода волі людини, що трансформує ірраціональне у суспільну діяльність, ефективну корисну дію раціонально-практичного значення. З цього випливає, що вільна діяльність є ірраціональною лише в момент формування вольових дій (внутрішнє вираження свободи волі), але з точки зору суб'єкта вільної діяльності в соціальній дійсності набуває раціональної форми. Те, що ми вважаємо раціональним, виходячи з прагматичної оцінки розвитку подій, може видатись ірраціональним. На приклад, сама думка людини про щось неживе чи абстрактне (любов, щастя, віру, добро): в момент раціонального

розмірковування людина посилається на абстрактне, підкріплюючи його уявою, відчуттями, пронизуючи крізь внутрішнє ірраціональне.

Основним критерієм раціональності або ж ірраціональності змін, принесених раціональною вільною діяльністю, є практика. В цьому контексті свобода волі ілюструє перманентний конфлікт того, хто має бажання обмежити будь-яку діяльність рамками законів існування, та того, хто намагається розширити сферу і покращити умови свого буття, подолати несвободу будь-якого обмеження. [159, с. 18]. Яскравим прикладом цього може стати свобода волі людини, яка поєднує в собі природну основу і раціональне, тобто логічні суспільно-правові процеси. Свобода у чистому вигляді несе імпульс нових змін, потенційну основу до нових культових звершень, мотивує людину ставати універсальною, самостійною, ціннісностійкою, чим підтверджує вдале співіснування із «світом речей», що закладено в ідеї І. Канта.

Із такою думкою важко не погодити, оскільки вона буде завжди актуальною. Для того, щоб розкрити внутрішній потенціал людини, у тому числі її свободу волі, людину варто сприймати як щось незавершене, не розкрите у тому значенні, що вона «відкрита небуттю, розкрита в трансцендентне, метафізичне і надприродне. Ця якість і дозволяє людині осмислювати реальне буття...» [162, с. 18]. В такому контексті свобода волі постає частиною надскладної метафізичної основи людського буття.

Свобода волі є втіленням швидше не раціонального, а ідеального, тобто нездійсненої ідеї, розкрити зміст якої можна лише через зв'язок раціонального та ірраціонального, що вдало поєднується в людині у процесі суспільного розвитку. На думку О. Неклессі, «цивілізація існує з метою осучаснення, оздоровлення людини та суспільства, формування їхньої цивілізованості, чим й зумовлена своєрідність та оригінальність» [163]. Як зазначає науковець, існує відповідна «ієрархія основ», що трансформує культурний діалог у складну конструкцію складнопідрядного полілога, що направлений «зверху вниз». досягнутий рівень цивілізованості того чи

іншого суспільства...Так і формується процес цивілізації всього людства» [162]. Тому розвиток суспільства вимагає розгляду «свободи волі» як поєднуючого елемента між минулим, теперішнім та майбутнім, що виражає прагнення людини пізнати нове і досі не пізнане.

Нинішній об'єктивний світ, з позиції італійського філософа Дж. Агамбена, спрямований на штучне створення аномальної соціальності, породженої необхідністю, видається доволі нечітким та незрозумілим. Суспільні процеси скеровуються на формування конститутивної сили надзвичайного стану, чим зумовлюють його трансформацію в саме право (нормативність), а це призводить до того, що «право зависає і супроводжується до чистого факту» [164, с. 47]. Науковець обстоює думку, котра протирічить сьогodнішнім тенденціям, так званих «демократичних суспільств», указуючи на те, що розвиток змінив курс у бік деспотизму та авторитаризму, обмеження особистої свободи людини, її природних прав та інтересів. У його баченні сучасний світ втрачає моральний та гуманний образ, що в майбутньому може призвести до втрати людиною своєї сутності первинного буття, нівелювання цінностей, звичаїв та традицій.

Свобода волі людини в сучасних глобалізованих процесах розвитку громадянського суспільства та держави має ціннісно-нормативний характер. У нинішніх реаліях вона відображає цінності, які, з точки зору позитивістів, будуть втілені у суспільно-правових нормах, що стимулюватиме формування моральних принципів та ідеалів для людини XXI століття.

Для осмислення поняття свободи волі як цінності варто з'ясувати, що є цінністю. Відповідь на це питання було дано видатним мислителем початку XX ст. Лосським, котрий писав: «Сама цінність не містить в собі ніякої сили, яка змогла б творчо породити бажання суб'єкта до його діяльності; динамічний момент бажання суб'єкта і діяльності належить самому суб'єкту, самій субстанційній людині і нікому більше» [168, с. 126]. Філософ наголошує на тому, що існує «ілюзія, начебто сама цінність є сила, котра виникає через те, що субстанційна людина невід'ємна від своїх переживань,

вона є абстрактним носієм сили, конкретним індивідуальним цілим, що пронизане основними бажаннями до абсолютної повноти буття» [168, с. 126]. Він розглядає людину як вищу цінність через її вольові дії та прагнення нового.

«Поняття “цінність” вказує на людське, соціальне і культурне значення певних явищ дійсності» [170, с. 732]. У такому розумінні цінність свободи волі людини є беззаперечною.

«Цінності також спрямовані на регулювання суспільно-правової поведінки людини. Для кожної людини та сім'янина цінністю є сім'я, яка закладає в нас дбайливе ставлення до своїх близьких та рідних; якщо цінністю є робота, – це спонукає нас до бездоганного її виконання; сама та чи інша поведінка може також бути цінністю» [172, с. 308–309]. Зрештою, на основі цінностей можуть встановлюватися норми взаємин між людьми, тобто правила, що потребують бездоганного виконання.

Праксеологічний аналіз М. І. Фетюхіна дає підстави стверджувати, що свобода волі реалізується через комунікацію людей. Автор зазначає, що через людське спілкування виступає у вигляді діяльності кожного індивіда в процесі соціального буття» [169, с. 5].

Свобода волі в її багатовимірності може набувати різних змістових характеристик людського буття та розглядатись у таких формах:

– правова свобода (відображає внутрішню сутність правової формальності, її універсальність як єдиний та рівний масштаб міри свободи та заперечення привілеїв). Ця формальність є обов'язковою та внутрішньо необхідною. В такому контексті право спрямоване на те, щоб окреслити межі індивідуальної свободи. За рахунок дозволів та заборон право встановлює нормативність свободи в її соціальній дійсності, встановлює межі між поняттями «свобода» та «несвобода» на всіх етапах суспільного розвитку [171, с. 168];

– політична свобода (встановлює рівність кожного суб'єкта соціальних відносин в їх зв'язку із державною владою). Кожна людина може оцінювати

політичне життя через вираження своєї волі, а також реалізовувати природне право на вільний розвиток особистості;

– економічна свобода (є частиною господарської діяльності, забезпечує право суб'єктів господарювання у можливості вибору форм власності, а також здатність використовувати свої вміння, знання та професійні якості для здобуття матеріального блага, а згодом його розподілу);

– ідеологічна свобода, спрямована на захист віросповідання, релігії, думку, слова тощо. Її основна мета – збереження принципу рівності, справедливості та захист прав меншин. Це свобода, що впливає з власного переконання, дотримання звичаїв та традицій конкретної соціальної групи.

Свобода є універсальним поняттям, що регулює різні сфери людської діяльності. Міра свободи в праві набуває цілком нового значення, оскільки формально встановлює межі дозволеного та забороненого. В цьому і вбачається нормативний характер свободи. Водночас правова свобода не можлива без гарантування її з боку держави. Її основне завдання – дотримання всіх зазначених вище форм свободи волі. За рахунок свободи волі людина набуває атрибутивності, позаяк свобода волі – це природне благо, що є умовою людського буття.

Можливість досягнення нових, досі не відомих знань у різних сферах діяльності людини виявляється лише за наявності вільної волі людини. В такому контексті волю можна розуміти як початок дії.

Ф. Шеллінг свободу волі розглядав послуговуючись категоріями «добро» та «зло». Філософ писав: «Один вчиняє негативний вчинок, інший в тій же ситуації творить добро. І при цьому кожний з них персонально несе відповідальність за свою поведінку. Людина може, відповідно, вільно вибирати як добро, так і зло? І так, і ні» [166, с. 181]. Така антиномність породжує неоднозначне розуміння поняття «свобода волі» та підштовхує людину до внутрішньої боротьби із самою собою, змушує сумніватись у власній свободі.

На думку С. Пролєєва, «автономність властива будь-якій волі, але зміст і межі такої автономії культурно обумовлені – вони не є формально визначені. Сферу самочинності волі можна також визначити як реальну свободу. За межами свободи, або за межами, в яких воля є автономною, примус не лише є «законним», прийнятим, але й часто необхідним. Тут зовсім не виникає суперечності між застосуванням сили та свободою особи» [165, с. 6].

Свобода волі в сучасних реаліях потрібна людині для того, щоб вміло скористатися потенціалом, особистості, спрямовувати його у правильне русло. В глобальному масштабі свобода волі – це передумова діяльності з метою масової комунікації людей. Основне її завдання – забезпечити вільний вибір поведінки, дії, створити умови для правильного світосприйняття, та адже водночас вона виражає сконцентровану систему цінностей людини.

Тенденції сьогодення є такими, що не дають можливості людині бути пасивним членом суспільства. Розвиток технологій, науки, освіти, культури дає впевненість у тому, що людина та її свобода еволюціонують. Трансформація ціннісних орієнтирів демонструє, що людина, є істотою прагматичною, матеріальною, соціальною, але водночас простежується її прагнення зберегти свою внутрішню сутність, яка змінюється відповідно до того, що є для неї ціннісним, а що необхідним. Соціально-правові, політичні, релігійні чинники, котрі нині можуть доволі негативно впливати на свободу волі людини, можуть сформувати в її свідомості хибне уявлення про те, що є істинне, що необхідне. Така тенденція сприяє розвитку нігілізму, чим руйнує внутрішній духовний світ людини, створює передумови відокремлення людини від внутрішньодержавних та суспільно значущих нормотворчих процесів.

Отже, ми обґрунтували аксіологічне та нормативне значення свободи волі як філософсько-правової категорії в її праксеологічному вимірі, що дозволяє стверджувати, що ціннісний (внутрішній) та нормативний

(зовнішній) впливи визначають рівень свободи волі людини та її роль у практиці правотворення та правозастосування.

3.2 Філософсько-правова зумовленість впливу свободи волі людини на правотворчі процеси в Україні

Дослідження феномена свободи волі в українських суспільно-правових реаліях підтверджує, що це поняття важливе не тільки у філософській науці, але й в релігії, етиці та торкається повсякденного морального вибору людини у прийнятті необхідних рішень, оскільки людина здійснює свідомий та обдуманий вибір, несе відповідальність за нього. Сьогодні для українців, питання свободи волі надзвичайно значуще, через те що воно розкриває внутрішню сутність народу, його менталітет, що відображає історичні, етнічні, національні ідеї.

Проблема впливу свободи волі на розвиток українською права набуває актуальності в час становлення України як демократичної, правової європейської держави. Тож основне завдання кожного українського громадянина – підтримка ідей рівності, справедливості, законності.

Одними з перших, хто торкнувся питання зв'язку свободи волі (свободи) з формуванням української держави були такі філософи, як, С. Оріховський, І. Вишневецький, Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка. У їхніх працях з усією міццю окреслено боротьбу українського народу за свою свободу, правду, національну ідентичність. До науковців, котрі розвинули питання зв'язку свободи волі національною ідеєю, належать В. Бліхар, А. Карась, С. Орлов, Л. Ситниченко, М. Требін, М. Цимбалюк та інші.

Вивчаючи поняття свободи волі в рамках філософсько-правової парадигми, ми стикаємось із безліччю розбіжностей щодо його осмислення. Проте очевидно одне: невід'ємною частиною свободи волі і свідченням її

об'єктивації є вибір кожної людини, а відтак свобода волі утверджує право людини вільно приймати рішення незалежно від обставин.

Нині українська громада бере активну участь у розвитку нашої держави як частини європейської спільноти. З моменту проголошення незалежності України її громадяни займають активну позицію, щодо дотримання державою демократичних, соціальних, правових принципів. Однак правотворчі процеси переживають Україні період піднесення і потрясіння. Це насамперед зумовлено доволі непростою, політично нестабільною ситуацією. Існує потреба у перебудові політичних і правових механізмів, інститутів. Більшість науковців у галузі права одностайні в думці, що розвиток правотворчості покладе початок дотримання в суспільстві принципу законності.

У сучасній українській юридичній науці більшість правників правотворчістю вважають процес оцінки правових потреб суспільства та створення нормативно-правових актів, що приймаються відповідними повноважними суб'єктами в межах своїх повноважень та строго визначених процедур. Для створення закону або будь-якого іншого нормативно-правового акту необхідна воля народу. Саме тому із свободи волі окремої людини починає формуватись ідея колективної волі. Такий процес є своєрідним імпульсом до державної влади щодо покращення умов життя громадян, створення рівних прав, свобод та обов'язків у суспільстві та державі. Основне завдання законодавця – через законодавчий орган домогтись задоволення інтересів громадян у межах, які дозволяє закон. Діюче законодавство повинно враховувати при цьому такі фактори, які б позитивно вплинули на економічну, соціальну, правову, політичну ситуацію в середині країни. Підсумком такої роботи буде оцінка діяльності представників влади в цілому, визначення рівня довіри народу до влади, формування засадничих демократичних начал.

Вивченню проблематики правотворчої діяльності в різні часи були присвячені праці таких учених, як С. Алексєєв, С. Комаров, В. Ортинський,

В. Копейчиков, В. Грищук, А. Миронов, В. Нерсисянц, В. Плавич, П. Рабінович, Ю. Яценко та інші. Завдячуючи цим науковцям, виникли нові погляди та сформувались нові підходи до розуміння понять «правотворчість» та «правотворення».

Правотворчість слід розуміти як формальну процедуру створення та визнання вже існуючих правових норм, що набуло стійких правил відображення в суспільстві. Поряд із поняттям «правотворчість» існує й інше – «правотворення», яким вражають процес формування права (норми) в усіх можливих формах розвитку права. Різні науковці наводять свої аргументи щодо вживання першого чи другого термінів, але в юридичній літературі визнається їхня тотожність.

До прикладу, російський вчений С. Алексєєв, дає таке визначення правотворчої діяльності це: «об'єктивно обумовлена, завершальна в процесі формування права державна діяльність, у результаті якої воля панівного класу зводиться в закон юридичні норми» [182, с. 244]. На думку вченого, слід закріпити правила поведінки на державному рівні, що на нашу думку може призведе до нормативності волі панівного класу.

В. Нерсисянц у своїх працях наголошує на формалізації права. Правотворення з його точки зору зумовлює фактичну процедуру складання, зведення в одне ціле суспільних відносин та взаємозв'язків людей та їх об'єднань і визнається особливим процесом соціально-історичного формування загальних критеріїв права, правил, моделей, зразків і стандартів. Учений впевнений в тому, що саме процедури формування права забезпечують його утворення, а також «правильність» і «нормальність» правового регулювання [171, с. 310–311].

Сьогодні поняття «правотворення» та «правотворчість» вживаються як тотожні за змістом, але видається, вони все ж таки мають доволі суттєві відмінності. Правотворчість є частиною правоутворення та має більш вузьке семантичне наповнення. Під правотворчість розглядають як діяльність держави, що опирається на владно-вольову форму взаємодії, тоді як

правоутворення є формою виникає та реалізується саме право. По при це правоутворення служить орієнтиром для правотворчості в межах становлення державно-правових процесів.

Як зазначає С. Комаров, «правотворчість становить вид державної діяльності, у результаті якої воля політичних сил, котра перебуває при владі (народу, класу, соціальної групи), зводиться в закон – у вигляді норми права» [186, с. 237]. М. Н. Марченко розуміє правотворчість, як процес пізнання й оцінки правових потреб суспільства та держави» [188, с. 160].

Іншої позиції дотримується П. Рабінович. Він вважає правотворчістю діяльність компетентних державних органів, що наділяються правом від держави, громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) усього народу або його територіальних громад щодо встановлення, зміни чи скасування юридичних норм [187, с. 85].

Вивчаючи проблематику правотворчості, В. В. Лазарев пише, що це прямо залежить від характеру правоутворювального процесу, який може виражатись як в об'єктивному, так і суб'єктивному вимірах. У першому зміст правоутворення не залежить від суб'єктів та забезпечується рівнем розвитку суспільства й виступає в ролі домінуючого у державах, в яких джерелом права є нормативно-правовий акт. Натомість суб'єктивний зміст правоутворення – це те, що залежить від суб'єктів і формується шляхом прийняття актів, які в подальшому мають загальне поширення. Вчений зазначає, що саме співвідношення об'єктивного та суб'єктивного змісту правоутворення є вирішальним у процесі формування права [183, с. 171–175]. О. В. Васильєв також наголошує на «особливості взаємодії суб'єктивних та об'єктивних факторів під час формування права, що визначають весь процес правоутворення та характеризують його зміст» [184, с. 4].

Закріплення правотворчої діяльності на рівні держави буде ефективним лише у разі випадку, коли буде врахована воля народу, оскільки саме через свободу вибору та можливість вільних дій кожної окремо взятої людини правотворча діяльність буде спрямована на користь народу. Такий

демократичний підхід забезпечить участь громадян у контролі за розробкою правових актів. Кожний громадянин шляхом висловлення своєї позиції засвідчує право участі у даному процесі, як одноособово, так і в складі групи осіб. Громадяни можуть входити до спеціально створених із цією метою різних робочих груп, брати участь у проведенні перевірок, зборі матеріалів для підготовки проектів нормативних актів. Для складання текстів проектів можуть бути залучені спеціалісти з тієї чи іншої галузі [185]. Така можливість дасть право громадянам контролювати розробку норм права, що буде свідчити про ефективні кроки в сфері права, високий рівень довіри громадян до органів влади та розвиток демократизму в суспільстві та державі. Саме свобода волі виражається у вільному, ніким не нав'язаному виборі громадян щодо прийняття важливих рішень в межах громади і країни.

Окрім цього, важливе значення для розвитку правотворчої діяльності мають нові методи, вивчення громадської думки, які дозволяють цю думку втілити в процесі правотворчої діяльності задля зміцнення юридичних гарантій, свобод та правових можливостей, а також безпосередньої участі громадян у розробці правових норм. По при це важливим, а від так, не менш актуальним залишається питання націотворення – побудова української нації, формування української національної свідомості в окремий етнічно-національний моноліт, що забезпечить захист «всього українського», насамперед мови, як єдиного елементу українського народу, свободи людини, атрибуту будь-якої нації та держави.

Свобода волі в рамках націотворення можна визначити, як можливість приймати свідомі, обдумані рішення, опираючись при цьому на моральну, правову, суспільну, релігійну, складову. Іншими словами, свобода волі не повинна посягати на свободу іншої людини, оскільки у разі її порушення настає відповідальність, що визначається в рамках суспільно-правових відносин.

Нині, свобода для українського народу відіграє важливу роль, оскільки виступає невід'ємним супутником людських прав та обов'язків, мірилом

власної неповторності, незалежності. Свобода людини є початком життєвого шляху, формування свідомого вибору, розвитку творчого, інтелектуального потенціалу людини.

На думку Е. Фромма: «Свобода принесла людині незалежність і раціональність свого власного існування, але в той же час ізолювала її, пробудила в ній почуття безсилля і тривоги. Ця ізоляція нестерпна, і людина виявляється перед вибором: чи позбутися волі за рахунок нової залежності підпорядкування чи дорости до повної реалізації позитивної свободи, заснованої на природній неповторності та індивідуальності кожного» [149, с. 2–3]. З цього приводу свого часу Бердяєв писав: «свобода, є назва моєї незалежності та визначення власної особистості із середини, і свобода є моя творча сила, не вибір між поставленими переді мною добром та злом, а моє створення добра й зла» [174, с. 61].

Експлікація свободи волі відображається в історичному бутті української нації. Бажання та прагнення кожного українця бути вільним від іноземного (чужого) поневолення, служіння загарбникам сформували колективну свідомість яку можна звести в одну думку: «свобода волі кожного індивіда прямо пропорційно залежить від свободи народу, оскільки існування народу можливе тільки при наявності свободи – беззаперечної необхідності».

Національний характер українського народу відображає поєднання свободи волі та боротьби українців за свою незалежність, ідентичність, свободолобивість. Проблематика свободи волі українського народу зумовлена не тільки зовнішніми умовами, але й внутрішніми відносинами, їхньою діяльністю разом із єдиною свідомістю різних груп, прошарків, котрі були націлені на відвоювання своєї власної незалежності, свободи кожного українця та формування єдиної та нероздільної нації.

За своєю природною суттю український народ славиться добротою, щирістю, свободолобством, демократичністю, гуманністю, милосердям, а відтак основним пріоритетом нашої нації є прагнення бути вільними від

будь-якої залежності. Нині український народ переживає непрості часи, але основною метою залишається формування національної, правової, культурної свідомості, об'єднання українського народу в єдине ціле, усвідомлення державної самостійності, основи національної свободи волі людини.

З цього приводу І. Франко писав, що «...здобувши економічну свободу та незалежність український народ повинен сформувати політичну та державну самостійність, а в іншому разі все може обернутись економічним невільництвом, культурним застоєм та упадком» [173, с. 280]. Розуміючи до чого може призвести соціальна та політична пасивність та втрата національної ідентичності в середині держави, І. Франко мав на меті в своїх роботах показати власне бачення непрості історії українського нації, а також зробити все можливе для того, щоб націлити її та конкретні державотворчі та правотворчі звершення.

І. Франко прагнув об'єднати український народ в єдине ціле, робив усе можливе для того, щоб у державі запанувала соціальна рівність, справедливість, свобода, яка б дозволила кожному українцю відчувати себе вільною людиною, захищати свої права та інтереси у законний спосіб, не порушуючи при цьому прав іншої людини. І. Франко пише: «...нинішня рівність перед законом це те саме, якщо б хтось втішав голодного його правом бути ситим, але при цьому не дав йому хліба» [175, с. 50].

Значення свободи волі людини та її характер відбуваються за рахунок свідомого відображення світосприйняття, формує правосвідомість та правову культуру, забезпечує дотримання правил та норм громадян. Свобода волі людини у праві набуває нового розуміння відповідальності, справедливості, рівності, оскільки проходить через моральну сторону особистості. Через свободу волі людини забезпечується принцип законності, гласності, відкритості влади до народу, створюється належний захист народу з боку правоохоронних органів, дотримання послідовного курсу євроінтеграції,

котрий має на меті забезпечити право людини на її свободу, честь та гідність [177, р. 156–157].

Український народ зможе отримати повноцінну національну свободу і свободу кожної людини, коли досягне вершини первинності етнічного самовизначення, що охоплює національну самосвідомість, національну незалежність, національну гордість, відчуття єдності духу моральної, духовної, повновартісної спільноти, в якій поєднається свідомість індивідуальна та суспільна і синхронізується в єдиному суспільному організмі. Формування здорової, міцної нації можливе лише на підставі функціонування свободи волі людини, як запоруки її прав на вільний свідомий, обдуманий вибір.

Свобода волі передбачає свідоме ставлення людської суб'єктивності до власної волі за рахунок вміння підпорядковувати її загальнолюдським цінностям, нормам. Розуміння зовнішньої дійсності, а також моральної свідомості власного «Я» – вимір справжньої людської свободи. Оскільки впродовж тривалого періоду свобода волі виступала глибинним виміром людського ества повноцінного людського «Я» [179, с. 137–145]. «“Я” ... – це свобода», – читаємо, ми в С. К'єркегора [180, с. 266].

Сьогодні свобода для українців набуває нового значення, оскільки з нею асоціюють український незламний дух, патріотизм українських воїнів-героїв, символ незламності та єдності українського народу та всієї української нації [181, с. 35–36]. Свобода заклала основи різного роду можливостей не тільки творчого, але й національно-вольового характеру та служить для українців в якості надбання попередніми поколіннями. Говорячи сьогодні про свободу в контексті свободи волі, потрібно сказати, що вона може виступати в якості процесу, так і служити в благих цілях у формі – ідеалу чи символу.

Формування єдиної української нації не було б можливим без наявності вольових дій українського народу. На нашу думку, воля – це вище благо людини за рахунок якого вона здатна підпорядковувати бажання, пориви,

діяльність, вчинки та приймати рішення свідомо та цілеспрямовано. Воля виступає серцевиною, невід'ємною частиною людського ества, теологи стверджують, що саме воля є «Божественним дарунком» людині, отриманим при народженні. Характерною особливістю волі є її універсальність, оскільки вона дає право людині бути особистістю.

Свобода волі знаходить своє вираження в практичній діяльності кожного українця. Інколи саме вона допомагає зробити правильні кроки до своєї мрії, досягнути нові горизонти людського пізнання. Проблематика свободи волі повинна розглядатись не поза суспільством, а тільки у взаємодії з особистісним, тому що суспільство є частиною об'єктивної реальності людини, а від так частиною свободи її дій.

Отже, слід наголосити, що цінністю свободи волі для українського народу зокрема є те, що вона є невід'ємним, єднальним елементом, без якого існування української державності не мало б змісту. Свобода для українця виражає його національну ідентичність, символізує незламність духу. Українська самосвідомість перебуває сьогодні на високому рівні, вона показує, рішучість у створенні передумов розвитку нормотворчих та правотворчих процесів. Така світоглядна позиція наповнена бажанням людей до нових змін в їхньому житті. Свобода волі людини спрямована на піднесення й розвиток суспільного життя. Вона є підґрунтям ціннісного ставлення до демократичної, правової, соціальної, унітарної держави основою розвитку громадянського суспільства в цілому.

3.3 Свобода волі людини як імплементація ідеалу права у державу соціально-демократичної орієнтації та громадянське суспільство

Аксіологічна складова свободи волі, як основа дотримання суспільно-правового порядку, правослухняної поведінки є фундаментом демократичної держави й формування громадянського суспільства в Україні. Актуалізація дослідження свободи волі акумулює глибинний зміст філософських,

правових, соціальних, релігійних та інших підходів до розкриття сутності таких термінів, як: «держава соціально-демократичної орієнтації», «громадянське суспільство», «правослухняний громадянин» та інші. У рамках філософсько-правового дискурсу свобода волі людини проявляється у її вольовому характері, акцентує на вільному, свідомому виборі людини. Більше того, вона втілюється імплементуючи аксіологічні орієнтири людини у державотворчі та суспільно-правові процеси.

Свобода волі людини впливає не тільки на розвиток державу та суспільства, а, більшою мірою, містить в собі суспільно-аксіологічну «глобалізацію» світогляду, що виражається через свободу кожного окремого індивіда. Одними з перших, хто досліджував вплив свободи волі на формування держави та громадянського суспільства, були А. Алексєєв, М. Бердяєв, М. Гартман, В. Віндельбанд, В. Ортинський, В. Нерсєсянц, В. Хвостов та ін. Серед учених-філософів, цікавими й близькими нам виявились позиції В. Бліхара, М. Требіна, М. Олексюка, та інших, які розкривали зміст зв'язку свободи волі з державотворчими та правотворчими процесами, що підтверджує реалізацію свободи волі людини як праксеологічної основи формування держави соціально-демократичної орієнтації.

Свобода людини – невід'ємна частина її життя, без неї втрачається сутність людського існування, мотивація до нових звершень, а відтак нівелюється сенс людського життя. Згадуючи історію українського народу, є зрозумілим, те що свобода волі відіграла важливу роль у формуванні української нації, створенні основних принципів демократизму, гуманізму, любові до ближнього.

«Основною заслугою досягнень людської цивілізації на її різних щаблях історичного становлення є свобода індивіда. Всесвітня історія як рух до все більшої свободи все більшої кількості людей демонструє, що така свобода є можливою як право, лише у правовій формі, де право... розмежовує свободу і безлад, оформляє і нормує свободу як статус», – писав

В. Нерсисянц [193 , с. 4]. Ця думка цілком обґрунтована, оскільки саме свобода – це право людини, її цінність.

В усі часи народ боровся за свою свободу, щоб стати єдиним, цілісним ядром на шляху формування громадянського суспільства. Не виключенням став український народ, котрий реальними, цілеспрямованими діями, інколи ціною власного життя, виборював право на власну свободу. Людина за своєю сутністю доволі цілеспрямована, тому якщо вона ставить перед собою певну мету, то неодмінно досягне її, незважаючи на страждання та перепони. Людське бажання, підкріплене вольовими діями, завжди знайде самовираження в громадському житті.

Свобода волі веде людину до нових вершин шляхом самовизначення осмислення свого власного «Я». Іншими словами, вона координує її дії зсередины та мотивує для самореалізації в державі та суспільних відносинах. Бердяєв писав, що «свобода є результат активної дії духа на соціальне середовище відносин людей» [54, с. 103].

М. Гартман в своїй праці «Етика» розкриває зміст поняття «свобода волі» та пише: «Особистісна істота радикально відрізняється від усіх інших істот тим, що вона зовсім не обов'язково має виконувати призначення, прийняте ним з боку діючих для нього принципів цінностей, але зберігає відношення їх виступити за них чи проти них» [56, с. 352]. «Це єдина у своєму роді гідність, окреслена як свобода волі. Вона не збігається зі свободою, яку залишає особистісній суті буття цінностей; така свобода є самоцінність для особистісного суб'єкта, а не самоцінність, котра в ньому як у носіїві існувала б» [56, с. 352].

Через це свобода людини охоплює момент вибору а свобода волі, містить у собі два невід'ємні один від одного елементи: чуттєвість та раціоналізм. Однак, коли настає ситуація вибору, її слід розуміти не як прояв волі, а як умовну дію вільного.

Нині можна упевнено стверджувати, що першопричиною формування ранніх держав була свобода волі. До прикладу, в грецьких державах її

розуміли крізь призму «права», яке розмежовувало громадян на вільних, або невольних. Тут варто наголосити, що свободу волі в перших державах(містах-полісах) розглядали не як філософську чи релігійну категорію, – вона мала саме юридичне значення. У той час «вільна людина» уособлювала громадянина поліса, котрий мав свої права та обов'язки, проживав на землі своїх предків. Вільною людиною вважалась та, яка проживала на землі поліса, який встановлював розумні, правильні закони (правила). Протилежними вказаному були поняття «раб», «загарбник», «не грек», «варвар». Вільна людина – це така, що діє без примусу або впливу на неї. В давньогрецькій філософській думці свобода волі людини порівнювалась із благом та цінністю, даною від народження. З нею часто пов'язувалось божественне начало, початок людського ества.

Більшість філософів античної доби свободу волі тлумачили як обдуманий, підкріплений знаннями моральний вчинок, який несе в собі добротність, благо та доблесть. На їхню думку, жодна людина не може чинити погано, якщо вона діє з доброї волі, оскільки її вчинок несе в собі добро та спрямований на здобуття кращого. Деякі з філософів свободу волі розуміли як благо задля вищої ідеї, через те що благо освячує порядок, котрий діє у світі причинності. Діяти вільно (дотримуючись свободи волі) означає орієнтуватись на ідеал блага, прирівнюючи власні бажання до громадських правил згідно принципу справедливості. Інші мислителі ототожнювали свободу волі з власним моральним вибором людини. Вони визначали, що саме моральні правила та підвалини є своєрідним знанням – умінням, яке стимулює процес розгортання свободи волі людини з метою кращого вибору вчинку в рамках етичного вибору. Так, до прикладу, стоїцизм розвиває та підштовхує нашу думку до того, що свобода волі – певне прозріння в житті людини. В процесі свого життя людина розкриває усю глибину та значущість свого призначення на землі, іншими словами, пізнає свою природну сутність.

Проаналізувавши та дослідивши поняття свободи волі, стає зрозуміло, що воно завжди розвивалось під впливом соціальних і правових інституцій. Держава за допомогою різних механізмів уможлиблювала реалізацію права людини на власну свободу волі, але попри це держава не визнавала повноправну свободу волі, а лише в тих межах, у яких свобода одного індивіда не посягає на свободу іншого, тим самим підкріплюючи принцип рівноправності, законності, демократизму. Нині саме право людини визначає її власну свободу чи то в державі, чи в окремій соціальній групі, товаристві, а тим більше в сучасному громадянському суспільстві, де права і свободи є перманентними.

Для того, щоб з'ясувати значення прав та свобод людини, необхідно зрозуміти зміст самого поняття «право». Термін «право» розглядається як система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються і охороняються державою, виражають загальні та індивідуальні інтереси населення країни і виступають державним регулятором загально-суспільних відносин [116, с. 8]. У такому значенні право відображає захисну функцію свободи волі людини в суспільстві.

З позиції В. К. Бабаєвої, «...якщо право є об'єктивною реальністю, то треба визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, іменованої правосвідомістю» [192, с. 300]. В такому розумінні правосвідомість виявляється у вигляді зв'язку між об'єктивним світом права та суб'єктивним сприйняттям права кожною окремою людиною. «Це зумовлено в першу чергу тим, – пише автор, – що право – регулятор відносин людей, наділених волею і свідомістю. Досить очевидно, що процес утворення права (правотворчість) пов'язаний зі свідомою діяльністю людей, що право є продукт цієї діяльності. Відомо й те, що процес втілення права в життя розуміють як свідому, вольову діяльність людей» [192, с. 300].

Зі слів І. В. Григор'євої, правосвідомість може розглядатись у двох напрямках: ідеологічному та психологічному. На її думку, «правосвідомість, взята в якості ідеології, являє собою систему правових ідей, поглядів, теорій,

доктрин» [108, с. 56]; особливість правосвідомості виражається в праві та всіх його проявах. «Психологічна сторона правосвідомості, в сутності, живить першу і тому нерідко розглядається як вихідний, кореневий початок. Даний аспект правосвідомості – це не ідеї і не погляди, а почуття, емоції, переживання, настрої індивіда, пов'язані зі сприйняттям права і всіх похідних від нього явищ. Йдеться про емпіричний зріз правосвідомості, що передбачає пізнання об'єкта через досвіду» [108, с. 56].

«Правосвідомість виступає однією із форм суспільної свідомості поряд з політичною, моральною, науковою, художньою, філософською... Саме через ці форми люди пізнають та освоюють навколишній світ, об'єктивну реальність, власне буття» [192, с. 55], – пише В. К. Бабаєва.

Слід наголосити, що саме держава та громадянське суспільство застосовують відповідні правові засоби як страховку з метою позначення кордонів зовнішньої свободи людини. Така свобода уможливорює процес пошуку реальних форм та способів обмеження не тільки писаними (юридичними) законами, котрі прямо вказують: «вчиняй так, а не інакше», але й дають реальну підставу співіснування різних груп індивідів у поєднанні з їхніми громадянськими правами та обов'язками. В умовах постійної глобалізації та розвитку суспільства необхідно кожному з нас усвідомити ідею власної свободи волі в процесі спільного існування зі «свободою іншого», тільки в такому випадку можна здобути соціальний зв'язок між собою та іншими. Здобувши ідею власної свободи, людина здатна усвідомити усю її значущість та вагомість у порівнянні зі свободою інших.

В гонитві за примарною ідеєю утопічного плану побудови громадянського суспільства пригнічується право самої людини на вільний вибір, оскільки методи та способи досягнення такої ідеї за своєю сутністю є не що інше як спосіб підпорядкування меншої групи загальним правилам більшої групи.

Громадянське суспільство – це ідеал суспільного життя кожної окремо взятої людини, що виражає її вольовий і ціннісний характер, оскільки

уособлює рівність кожного, захист прав, свобод та інтересів людини та громадянина. Проте досягнути такого ідеалу громадянського суспільства доволі непросто, а враховуючи складні соціальні, політичні, економічні труднощі на геополітичній арені, таку ідею можна оцінювати як утопічну, що немає жодної реальної підстави для існування. Нині поняття «громадянське суспільство» необхідно ототожнювати швидше із процесом, який має на меті поступове формування та розвиток, закріплює в собі принципи свободи, гуманності, справедливості, законності тощо. Іншими словами поняття «громадянське суспільство» – це ідеал, який кожна людина повинна розуміти як орієнтир на здобуття кращого, гідного, незалежного, вільного життя.

В юридичних джерелах громадянське суспільство розглядають у різних значеннях:

- як систему недержавних відносин;
- систему суспільних зв'язків, які формуються зовні у сфері політики;
- сукупність спільних інтересів громадян;
- систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно–політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що постають безпосередньо з відносин власності, але не зводяться до них [194].

У процесі розвитку громадянського суспільства людина завжди стикалася з перешкодами та проблемами на шляху до побудови соціальної, демократичної держави. Філософський підхід до розуміння свободи волі дозволяє окреслити її як своєрідний стан духу, котрий відображає природню, соціальну потребу людини як істоти в задоволенні своїх потреб, волі, свідомого визначення робити так, а не інакше. Водночас сама свобода людини не здатна в повною мірою показати все багатство, яке міститься у внутрішньому світі її можливостей.

Поняття «свобода волі» людини припускає, що людина – соціальний індивід, виступає суб'єкт громадського процесу, який вбирає в себе усі феномени духовної, релігійної матеріальної культури цивілізації.

З метою покращення свого життя кожна людина повинна мати можливість реалізовувати своє право на свободу, честь, гідність, захист своїх законних інтересів. На думку І. Берліна, «я вільний, коли я сам собі господар, коли немає перешкод моїй волі, чим би вони не були, – опором чи силою природи, власними чи моїми пристрастями, або ж протидією мені волею інших людей. Природу я завжди можу, принаймні в принципі, перекроїти і підігнати під свою волю за допомогою технічних засобів» [189, с. 57].

У демократичній державі права повинні захищати відповідні компетентні органи, які умовно можна поділити на правоохоронні та правозахисні. Якість їхньої роботи, професійний підхід у вирішенні питань охорони прав та свобод людини та громадянина буде прямо залежати від рівня законодавства у самій державі, визнання її легітимності. Тож якщо коли кожна людина буде відстоювати свої законні права та свободи, вона сприятиме зміцненню суспільства зсередини, а також стимулюватиме вироблення стратегічного підходу до захисту цих прав з боку державних органів. У правовій державі втрата свободи волі громадянина тягне за собою втрату основних діючих правозахисних інститутів та інституцій.

Сьогодні в Україні права і свободи людей закріплює Конституція. В ній міститься положення про те, що людина, її гідність та недоторканність є найвищою соціальною цінністю. Конституційні права і свободи людини і громадянина залежать від рівня розвитку суспільних інститутів – економіки, політики, культури, права. Як стверджує професор В. Бліхар, «свобода волі особи під час здійснення нею суспільно небезпечного вчинку, передбачуваного законом, обумовлює її здатність бути осудною. В іншому випадку здатність особи проявляти свої асуспільні установки й ціннісну орієнтацію в межах умислу або необережності» [29, с. 149].

Окрім нормативно-правових актів, що регулюють права та свободи людини в державі, слід сказати й про суспільнозначущий релігійно-кодифікований акт доброї волі, котрий у християнській догмі називають Біблією. Варто підкреслити, що Біблія теж визначає людину, її життя та

здоров'я найбільшою цінністю людства. Також у ній стверджується необхідність забезпечувати рівність усіх людей. Можна стверджувати, що саме Біблія була одним із перших джерел, котрі визнавали права та свободи людини в державі, оскільки в той час вплив релігії на саму державу був вирішальний.

Кожна людина у вираженні своїх прав і свобод повинна дотримуватись певних правил для того, щоб не нашкодити іншим. Конституція окреслює конституційні обов'язки, яких повинні дотримуватись усі без винятку громадяни України. Класифікація конституційних прав і свобод здійснюється не довільно, а з огляду на різні сфери діяльності, на взаємовідносини держави і громадянина у сфері правоохоронної діяльності, захисту здоров'я, індивідуальної свободи і безпеки, честі й гідності людини.

На думку Р. Мухаєва, «[...] держава являє собою суверенну організацію влади. Суверенітет державної влади виражається в її верховенстві та незалежності від будь-яких інших сил всередині країни, або у взаєминах з іншими державами» [191, с. 9–10].

Демократична, правова держава створює умови для реалізації людиною власних здібностей, інтересів та прагнень, тому якщо дії людини не обмежують прав інших людей, не суперечать інтересам суспільства та держави, вони не підлягають контролю з боку останньої [190, с. 14].

Відтак є всі підстави вважати Україну демократичною, суверенною, правовою, соціальною державою. Але в кожній країні є свій шлях до правової державності, своя конструкція і свої форми правової організації держави. Це обумовлено безліччю чинників, у тому числі характером соціально–історичного розвитку кожної країни, національними та духовними традиціями, досвідом державного життя, досягнутим рівнем політичної і правової культури, геополітичними обставинами [116, с. 330].

Ідеальний механізм впливу на правомірність людської поведінки досягається через правоохоронну діяльність та дотримання норм

законодавства. Його ефективність залежить також від самої людини, її правосвідомості й самосвідомості.

Отже, актуалізація свободи волі людини як спонукально-мотиваційного стрижня діяльності громадянина у повсякденній та професійній діяльності впливає на ефективність реформування державного законодавства, зміну управління з метою досягнення аксіологічного ідеалу в суспільних та особистісних відносинах. Це пояснюється тим, що свідомий і вільний вибір у прийнятті рішень, який уособлює свободу волі людини як її природне право і цінність людського єства, завжди спрямований до ідеалу.

Висновки до розділу 3. Свобода волі людини в процесі розвитку релігії, науки, права набула цілком нового значення в ХХІ столітті. Нині з упевненістю можна говорити, що свобода волі людини посідає провідне місце в соціокультурному та правовому житті людини. За відсутності свободи волі людини, її ціннісного, нормативного, раціонального значення, не можна говорити про становлення демократичної держави проєвропейської орієнтації та формування громадянського суспільства.

Феноменологічна доцільність дослідження феномена свободи волі людини полягає у можливості кожного індивіда через вільні вольові акти брати активну участь у суспільному житті. Феноменологічний концепт свободи волі людини проявляється у дотриманні принципів рівності, справедливості, верховенства права та інших. Окрім цього, феноменологічне трактування свободи волі передбачає визнання цього феномена як внутрішньої стратегії розвитку людини, її ірраціонального світосприйняття.

Як показує досвід розвинених демократичних держав, що вищий рівень свободи людини, то ефективніше розвиваються усі сфери суспільної діяльності. А це, своєю чергою, дозволяє зробити висновок про те, що свобода волі людини є витокком формування громадянського суспільства.

У філософсько-правовому значенні свобода волі дає людині право обирати між вседозволеністю та відповідальністю, керуватись розумом,

дотримуватись моралі, совісті чи сліпо дослухатись лише до своїх бажань. Тому, дослідивши поняття свободи волі людини у різних наукових підходах та взявши до уваги позиції різних учених, необхідно на правовому рівні виробити певні методики щодо інтегрування цього поняття у правову сферу. Саме свобода волі людини є її інтенціональним правом, що виражається через внутрішній імператив.

Оскільки процес правотворчості полягає у діяльності уповноважених осіб щодо встановлення чи скасування правових норм, свобода волі кожної людини є частиною цього процесу. Створення правових норм, як і їх ефективне втілення в державні та суспільні інституції, буде залежати від рівня забезпечення і користування свободою волі кожного громадянина.

Нарешті, свобода волі людини є забезпеченням права людини на прийняття суспільно важливих норм, що знаходить вияв у можливості долучатись до правотворчих процесів. Аксиологічна основа свободи волі людини проявляється через її свідомий вибір в особистому забезпеченні верховенства права, дотриманні суспільного порядку задля інтересів кожної людини та громадянина, що і виражає імплементацію ідеалу права у державі соціально-демократичної організації.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі одержаних науково-прикладних результатів подано аксіологічно-нормативну парадигму свободи волі людини. Вирішенню задекларованої у дисертації проблеми сприяло застосування сучасних методів наукового пізнання, зокрема й методи аналізу та синтезу, порівняння, абстрагування, аналогії, принципи плюралізму, всебічності й комплексності вивчення предмета дослідження, за допомогою яких виявлені причинно-наслідкові зв'язки для окреслення розвитку ідеї свободи волі людини у системі державних, релігійних, етичних, філософських і правових відносин.

Найважливіші науково-прикладні результати цієї розвідки такі:

1. Дослідження історіографії проблеми аксіологічно-нормативного виміру свободи волі людини засвідчує, що в межах філософсько-правового дискурсу порушена наукова проблема є важливою й досі дискусійною. В умовах сьогодення, глобалізаційного розвитку суспільства та держави тематика свободи волі у філософсько-правовій площині актуалізується у безпосередньому зв'язку з антропологічними засадами правотворчих і державотворчих процесів загалом. У такому контексті свобода волі характеризується як випадковість, що є непізнаною необхідністю. Відтак свободу потрібно імплементувати через такі філософсько-правові концепти, як свобода волі, відповідальність, справедливість, здатність людини бути вільною в усвідомленні свободи як сили, спроможної регулювати і видозмінювати суспільні та правові відносини.

2. Застосування філософсько-правової методології вивчення поняття «свобода волі людини» дало змогу з'ясувати, що важливе місце у філософсько-правовому дискурсі посідає розкриття діалектики взаємозв'язку об'єктивного та суб'єктивного в суспільно-правовому бутті людини, що виражає вимір залежності чи незалежності особистості від свободи, характер і засади вільної життєдіяльності, наявність сил і чинників, що детермінують

розвиток людини в конкретних просторі та часі. Проте, для того, щоб людина в межах правової соціалізації відчувала себе вільною й імплементувала у відносини свою свободу, необхідною є безумовна гармонія суспільства, держави та людини, що й проявляється в об'єктивній обумовленості людського буття. Тобто для людини її свобода волі імплементується через внутрішній імператив, що спонукає бути вільною від зовнішніх чинників впливу, сформованих у процесі суспільного формування особистості та її правової соціалізації.

3. Фундаментальні принципи аксіологічно-нормативного виміру свободи волі людини дали змогу підсумувати, що воля є вищим благом людини, завдяки якому вона спроможна підпорядковувати свої бажання, пориви, діяльність, вчинки та насамперед ухвалювати свідомі та цілеспрямовані рішення стосовно правового/неправового статусу своєї поведінки у суспільстві та державі. Отже, воля – основа людського єства, яка водночас є божественним даром людині, отриманим з народження. Характерною особливістю волі є її універсальність, адже вона дає право людині бути особистістю. Поєднуючи ресурси розуму та волі, людина має можливість вибору мети своєї дії, а також способу її досягнення. А оскільки розум – знання, воля – свобода, то вони стають основними рушіями ухвалення конкретного рішення. Відтак людина володіє правом свободи для того, щоб почуватися вільною у своїх діях, усвідомлюючи чіткі межі уседозволеності й відповідальності, аналізом і справедливості, узгоджуючи свої вчинки з вимогами верховенства права.

4. Узагальнюючи основні етапи формування ідеї свободи волі людини у філософсько-правовому дискурсі, ми пропонуємо трактувати це поняття з огляду не лише на теорію права, а й на його імплементацію в правові норми, процедури, форми, міжособистісні та суспільні відносини, правовідносини тощо. Тому слід розмежовувати поняття «юридична свобода волі» та поняття «фактична свобода волі», враховуючи досліджений умовний її поділ на

«внутрішню» і «зовнішню», зосередившись на двох її рівнях – «свобода від» (негативна) і «свобода для» (позитивна). У такому контексті запропоновано:

– юридичною свободою волі вважати реалізацію конкретних дій, незважаючи на те, чи відповідає це реальній можливості. Тому юридичне розуміння за своєю сутністю має радше формальний характер, абстрагуючись від реальних умов дії;

– фактичною свободою волі розуміти особистісне задоволення персональних потреб, зважаючи на засоби, здійснення волі, зокрема свободу користування власними тілом чи майном. Зрештою, що більший вибір надається людині, то більше у неї свободи волі.

5. На основі експлікації пізнавальної природи аксіологічно-нормативної парадигми свободи волі людини запропоновано трактувати свободу волі людини як її здатність усвідомлювати свої вчинки, що можуть виражатися як випадкові форми поведінки, спричинені послідовною й обґрунтованою системою якісно об'єктивних закономірностей та нести відповідальність за вибір. Зважаючи на те, що право завжди є основою регуляції й ціннісною складовою суспільних відносин, людину, яка спроможна нести відповідальність за свої дії і вчинки та їхні наслідки, потрібно визнавати частиною суспільно-правових, політичних, релігійних, моральних відносин. Відтак саме свобода волі та відповідальність у процесі культурно-історичного розвитку людини набули статусу складових реалізації права.

6. Філософсько-правове дослідження свободи волі людини на засадах гносеології дає змогу стверджувати, що сучасна людина, безпосередньо впливаючи на формування громадянського суспільства та закладаючи основи морально-етичних цінностей у формування держави соціально-демократичної орієнтації, зобов'язана усвідомлювати всю міру відповідальності за свої дії і вчинки шляхом застосування правових методів і засобів досягнення поставлених цілей, що встановлюють чіткі межі, за які зовнішня свобода не поширюється. Жодна людина, не усвідомлюючи всієї міри власної свободи, не

може мати й чіткої ідеї про свободу інших осіб. Тому свобода волі передбачає можливість самопізнання.

7. Окреслюючи пізнавальну кореляцію свободи волі людини та права, ми доведемо, що вивчення феномену свободи людини є актуальним у нинішніх умовах державотворення і правотворення, з огляду на те, що його можна розглядати у багатьох значеннях: свобода-право, свобода-відповідальність, свобода-цінність, свобода волі, свобода вибору, свобода дій тощо. З'ясовано, що свобода волі – це фундаментальна правова цінність, джерелом якої є природа людини як особи, спроможної свідомо здійснювати свій вибір і нести за нього усвідомлену відповідальність.

8. Аксиологічно-нормативне визначення свободи волі людини як основної складової реалізації права слугувало обґрунтуванню тези, згідно з якою, свобода волі людини є частиною об'єктивної дійсності, що відображає загальну особливість людини бути вільною від будь-чого та будь-кого. Зокрема, доведено, що свобода волі у правовій реальності формує певний підвид правового буття людини, зважаючи на зв'язок права та свободи людини, що виражає потребу людини в зовнішньому контролі, адже поза ним свобода волі здатна спричинити свавілля. Свободи волі людини та норми формують логічний мінімум деонтологічної реальності. Взаємозв'язок між ними виражається в такому: якщо людина не вільна (вияв детермінізму), вона не здатна відповідати за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої дії та вчинки, то не може йтися і про деонтологічні норми. Людина здебільшого підкоряється законам деонтологічного впливу, що охоплюють норми етичного й емпірично-онтологічного, причинного характеру.

9. Раціонально-практична доцільність аксиологічно-нормативного обґрунтування свободи волі людини визначає, що будь-який вимір людської діяльності, її ефективність безпосередньо пов'язані з онтологічно обумовленими, свобідними та вольовими поведінковими актами людини як частини суспільно-правових відносин. У цьому контексті варто зауважити, що свобода волі є втіленням радше не раціонального, а ідеального, й її сутність

простіше розкрити у межах зв'язку раціонального та ірраціонального, що вдало поєднується в діяльності людини.

10. Визначення філософсько-правових засад впливу свободи волі людини на правотворчі процеси в Україні дає право стверджувати, що експлікація свободи волі в історичному бутті української нації відображає прагнення кожного українця бути вільним від іноземного (чужого) поневолення, адже свобода волі кожного громадянина безпосередньо залежить від свободи народу, позаяк існування народу можливе винятково у межах свободи волі як мета необхідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (редакція станом на 30.09.2016). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Платон. Собрание сочинений: в 4-х т. М.: Мысль, 1999. Т. 3. 560 с.
3. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюк. К.: Основи, 2003. 239 с.
4. Плотин. Эннеады / пер. с древнегреч. и англ. К.: УЦИММ-ПРЕСС, 1995. 400 с.
5. Августин Бл. Об упреке в благодате. Антипелагианские сочинения позднего периода. М.: АС-Траст, 2008. С. 217–272.
6. Бозций. «Утешение философией» и другие трактаты / пер. В. И. Уколовой и М. Н. Цейтлина. М.: Наука, 1990. 414 с.
7. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / пер. с лат. и англ. В. В. Соколова. М.: Мысль, 1989. Т. 1. 622 с.
8. Спиноза Б. Этика. Сочинения: в 2-х т. СПб.: Наука, 1999. Т. 1. 489 с.
9. Гольбах П. А. Избранные произведения: в 2 т. / пер. с фр. М.: Изд-во соц.-эконом. лит., 1963. Т. 2. 563 с.
10. Декарт Р. Д. Сочинения: в 2 т. / пер. с лат. и франц. М.: Мысль, 1989. Т. I. 654 с.
11. Кант Э. Собрание сочинений: в 8 т. / под общ. ред. А. В. Гулыги. М.: Мысль, 1994. Т. II. 429 с.
12. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / пер. Б. А. Фохта. М.: Мысль, 1974. Т. I. 452 с.
13. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. М.: Эксмо, 2015. 30 с.
14. Сартр Ж.-П. Картезианская свобода. URL: <https://monocler.ru/kartesianskaja-svoboda>
15. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. М.: Мысль, 2010. Т. II. 634 с.

16. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. К.: КСД, 2016. 160 с.
17. Ролз Дж. Теория справедливости / пер. с англ. В. В. Целищева. Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1995. 536 с.
18. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. С. 110–140.
19. Гегель Г. Феноменология духа / пер. Г. Г. Шпета. М.: Наука, 2000. 495 с.
20. Фейербах П. А. Уголовное право. URL: <https://www.twirpx.com/file/762305/>
21. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / пер. с итал. М.: ИНФРА-М, 2004. 243 с.
22. Маркс К., Энгельс Ф. Твори: в 30 т. / пер. з 2-го рос. вид. К.: Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 23. 847 с.
23. Кельзен Г. Чисте правознавство: з дод.: Пробл. справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. К.: Юніверс, 2004. 496 с.
24. Леони Б. Свобода и закон / пер. с англ. В. Кошкина. М.: ИРИСЭН, 2008. 308 с.
25. Юркевич П. Д. Философские произведения: Труды. М.: Правда, 1990. 860 с.
26. Сікач І. В. Правова держава: концепція Б. Кістяківського. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1999. Вип. 2. С. 223–230.
27. Шкода В. В. Вступ до правової філософії: навч. посібник. Х.: Фоліо, 1997. 223 с.
28. Гришук В. К. Антропологічні основи відповідальності людини. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2 (50). С. 5–17.
29. Бліхар В. С. Філософсько-правова інтерпретація свободи волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 149–152.

30. Горобець К. В. Аксиосфера права: філософський і юридический дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 218 с.
31. Донченко О. П. Свобода як категорія права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права»; Одеська нац. юрид. акад. Одеса, 2010. 20 с.
32. Бліхар В. С., Боднарчук М. М. Філософсько-правова обумовленість реалізації принципів свободи та відповідальності у правоохоронній діяльності: монографія. Львів: Ліга-прес, 2016. 252 с.
33. Смілик А. С. Свобода і відповідальність як філософсько-правові засади формування законослухняності особи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права» / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: [б. в.], 2016. 18 с.
34. Шемшученко Ю. С. Вступне слово. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики*. Науково-практичний юридичний журнал. Вип. 2. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 316 с.
35. Дубов Г. О. Методологія права: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича «Методологія права»). *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 54–58.
36. Голосніченко Д. І. Теорія Повноважень: вітчизняний та зарубіжний досвід їх формування: монографія. К.: Г.А.М., 2009. 356 с.
37. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки; Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. К.: Атіка, 2001. С. 168–173.
38. Керимов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права): монографія. М.: Аванта+, 2001. 560 с.
39. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
40. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт: методологічні підходи до дослідження. *Правова держава*. 2009. Вип. 20. С. 110–117.

41. Фальковський А. О. Поняття та функції методологічних підходів у сучасних правових дослідженнях. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 40–44.
42. Шарапов О. Д., Дербенцев В. Д., Семьонов Д. Є. Економічна кібернетика: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2004. 231 с.
43. Васецький В. Ю. Історико-філософський аспект природно-правового і позитивно-правового принципів праворозуміння. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 122–125.
44. Метод. *Літературне слововживання*. URL: <http://slovopedia.org.ua/32/53404/31375.html>
45. Сливка С. С. Філософія права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 264 с.
46. Ситар І. М. Методологія порівняльного правознавства в контексті акультураційних процесів (структурний і системний аналіз). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. С. 411–422.
47. Васильєв С. В. Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права. *Університетські наукові записки*. 2013. № 3 (47). С. 123–128.
48. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка: навч. посібник. Дрогобич: Коло, 2013. 496 с.
49. Тарахонич Т. І. Методологічні підходи та принципи дослідження правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 15–19.
50. Кучук А. М. Принципи пізнання правових явищ як елемент методології. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 4. С. 8–11.
51. Бержель Ж.-Л. Загальна теорія права. М.: Nota Bene, 2000. 576 с.
52. Штраус Л. Природне право і історія. М.: Водолій Publishers, 2007. 312 с.

53. Бергсон А. Вибране: Свідомість і життя / пер. з фр. М.: Російська політична енциклопедія, 2010. 399 с.
54. Бердяєв М. Дух і реальність. Основи боголюдської духовності. Париж: YMCA-Press s.d., 1937. 175 с.
55. Барбур І. Етика в століття технології. Богослов'я і наука. М.: ББИ, 2001. 369 с.
56. Гартман М. Этика / перекл. А. Б. Глаголева. СПб.: В. Даль, 2002. 708 с.
57. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
58. Віндельбанд В. Філософія культури: Вибране / пер. з нім.; РАН. ІНІСН; Лаб. теорії та історії культури. М.: ІНІСН, 1994. 350 с.
59. Гільдебранд Д. фон Метафізика любові / пер. з нім. А. І. Смирнова. СПб.: Алетейя; ТО «Сходинки», 1999. 630 с.
60. Гобозов І. А. Введення в філософію історії. Вид. 2-е / перероб. і доп. М.: ТЕИС, 1999. 363 с.
61. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Собрание сочинений: в 2 т. М.: Мысль, 1991. Т. 2. 736 с.
62. Locke J. The Works of John Locke in Nine Volumes. 1824. URL: http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=1725&Itemid=28
63. Локк Дж. Два трактата о правлении. Сочинения: в 3 т. М.: Мысль, 1985. Т. 3. 668 с.
64. Монтескье Ш.-Л. О духе законов. Избранные произведения. М.: Госполитиздат, 1955. 803 с.
65. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. Трактаты. М.: Наука, 1998. 416 с.

66. Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів: ПАІС, 1997. 274 с.
67. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения: в 6 т. М.: Мысль, 1964. Т. 3. 799 с.
68. Гегель Г. В. Философия истории. Сочинения: в 14 т. М., 1959. Т. 8. 415 с.
69. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук. Философия духа. М.: Мысль, 1977. Т. 3. 471 с.
70. Ярунів М. І. Аксіологічно-нормативне обґрунтування свободи волі людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 18. С. 14–17.
71. Шкода В. В. Вступ до правової філософії. Х.: Фоліо, 1997. 218 с.
72. Современный философский словарь / под ред. В. Е. Кемерова. М.: Бишкек; Екатеринбург, 1996. 608 с.
73. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.
74. Гришук В. К. Соціальна відповідальність: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 152 с.
75. Кант И. Критика практического разума. Собрание сочинений: в 8 т. / пер. Н. М. Соколова. М.: Чоро, 1994. Т. 4. 704 с.
76. Гегель Г. В. Энциклопедия философских наук. Философия духа. М.: Мысль, 1975. Т. 2. 695 с.
77. Грузенберг С. Проблема свободы воли в философии Декарта. Вопросы философии и психологии. М., 1914. С. 363–383.
78. Лосский Н. О. Свобода воли. 1927. Париж. 182 с.
79. Боргош Ю. Фома Аквинский / пер. з польської М. Гуренко. М.: Мысль, 1966. 212 с.

80. Панов В. О., Стасевська О. А., Ценко М. Б. Етика: навч. посібник / за ред. В. О. Лозового; Мін. освіти і науки України. К.: Юрінком Інтер, 2002. 382 с.
81. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, А. Ф. Карась, М. П. Требін та ін.; за ред. В. В. Середи, М. М. Цимбалюка. Львів: ЛьВДУВС, 2015. 428 с.
82. Sartre J.P. (1943) *Being and Nothingness*, reprint 1993. New York: Washington Square Press.
83. Schopenhauer Arthur (1839). *On the Freedom of the Will*. Oxford: Basil Blackwell
84. Асмус В. Ф. Иммануил Кант. М., 1973. 536 с.
85. Шеллинг Ф. В. Система трансцендентального идеализма. Соч. в. 2 т. М., 1987. Т. 1. 637 с.
86. Бучило Н. Ф., Чумаков А. Н. Философия: учебное пособие. М.: ПЕР СЭ, 2001. 447 с.
87. Гольбах П. А. Избранное произведение. М., 1963. Т. 1. 715 с.
88. Иванов Д. Природа феноменального сознания. М.: Книжный дом «Либроком», 2013. 236 с.
89. Мюрберг И. Свобода воли в политической философии: проблема метода. *Философско-литературный журнал Логос*. 2013. № 2 (92). 285 с.
90. Батай Ж. Внутренний опыт / пер. с франц., послесл. и комментарии С. Л. Фокина. СПб.: Аксиома; Мифрил, 1997. 336 с.
91. Баришньков В. П. Аксиология личностного бытия / под. ред. В. Б. Устьянцева. М.: Логос, 2005. 192 с.
92. Агамбен Дж. Открытое / пер. с итал. и нем. Б. М. Скуратова. М.: РГГУ, 2012. 112 с.
93. Ла Бозси Э. Рассуждение о добровольном рабстве / пер. с фр. и ком. Ф. А. Когана-Бернштейна. М.: АН СССР, 1952. 200 с.
94. Докинз Р. Эгоистичный ген / пер. с англ. Н. Фоминой. М.: Мир, 1993. 318 с.
95. Спиноза Б. Этика. Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. 336 с.

96. Августин Аврелий. Исповедь. М.: Азбука-классика, 2008. 400 с.
97. Ярунів М. І. Філософсько-правовий аналіз свободи волі людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 376–379.
98. Подано за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Львів: Місіонер, 2005. 1460 с.
99. Аристотель. Никомахова этика. Сочинения: в 4-х т. / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. М.: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
100. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
101. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / пер. В. И. Колядко. М.: Республика, 2000. 639 с.
102. Ситниченко Л. А. Стратегії свободи в сучасній соціальній та практичній філософії. Свобода: сучасні виміри та альтернативи. К.: Укр. центр духовн. культури, 2004. 316 с.
103. Ханс Й. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. К.: Лібра, 2001. 400 с.
104. Канке В. А. Основы философии: учебник для студентов средних специальных учебных заведений. М.: Логос, 2008. 288 с.
105. Маркс К., Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Соч.: в 50 т. М., 1961. Т. 20. 858 с.
106. Дедюлина М. А., Панченко Е. В. Социальная этика. Тамбов: ТГУ, 1999. 116 с.
107. Виндельбанд В. Свобода воли. Избранное: Дух и история / пер. с нем. М.: Юристъ, 1995. 687 с.
108. Григорьева И. В. Теория государства и права. Тамбов: ТГТУ, 2009. 304 с.
109. Лищук В. В., Рузакова О. А., Рукавишников С. М. Основы права. Московская финансово-промышленная академия. М., 2004. 370 с.
110. Chiskolme R. Freedom // Freedom and morality. Lawrence, 1976. P. 31–36.

111. Кондильяк Э. Опыт о происхождении человеческих знаний. Сочинения: в 3 т. М., 1980. Т. 1. 334 с.
112. Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории. Избр. философские произведения: в 5 т. М., 1956. Т. 2. 334 с.
113. Бердяев Н. А. Смысл творчества. М.: [б. и.], 1991. 449 с.
114. Спиноза Б. Краткий трактат о боге, человеке и его счастье. Избр. произведения: в 2 т. М., 1957. Т. 1. 632 с.
115. Ярунів М. І. Свобода волі як прояв екзистенції людини в правовій реальності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 2 (11). С. 12–17.
116. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства: учебник для юридических вузов и факультетов. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 552 с.
117. Философия права: учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др.; под ред. О. Г. Данильяна. М.: Изд. Эксмо, 2005. 416 с.
118. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Философия: учебник. М.: Эксмо, 2005. 512 с.
119. Ильин И. А. Путь духовного обновления / отв. ред. О. А. Платонов. М.: Ин-т русской цивилизации, 2011. 1216 с.
120. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика. Работы разных лет: 2 т. / сост., общ. ред. А. В. Гулыги. М.: Мысль, 1971. Т. 2. С. 7–209.
121. Коваленко О. О. Воля як філософсько-правова категорія. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. Серія «Право». 2013. Вип. 20. С. 19–23.
122. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. К.: Українська енциклопедія, 2003. Т. 1. 672 с.
123. Абдулаева М. И. Правоведение: учебник для вузов / под ред. М. И. Абдулаева. М.: Финансовый контроль, 2004. 561 с.
124. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. 448 с.

125. Грищук В. К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 152 с.
126. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Камень и небо / предисл. А. Гелескула; сост. и комм. Н. Малиновской. М.: Грант, 2000. С. 171–251.
127. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. М.: НОРМА: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. 784 с.
128. Ємельянова Н. М. Філософія щастя Фрідріха Ніцше на зламів цивілізацій. *Філософська думка*. 1999. № 3. С. 20–31.
129. Бессонов Б. Н. Социальные и духовные ценности на рубеже II и III тысячелетий: учебное пособие. М.: Норма, 2006. 320 с.
130. Гильдебранд Д. фон. Что такое философия? / пер. с нем. А. И. Смирнов. СПб.: Алетейя, 1997. 373 с.
131. Дульзон А. А., Васильева О. М. Прикладная этика: учебное пособие. Томск: Изд-во ТПУ, 2004. 252 с.
132. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права. *Проблеми філософії права*. К.; Чернівці: Рута, 2003. Т. I. С. 159–162.
133. Лэнгле А. Экзистенциально-аналитическое понимание воли. URL: <http://laengle.info/userfile/doc/Will-2012.pdf>.
134. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. К.: Аконті, 2005. Т. 3. 864 с.
135. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. 311 с.
136. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов. М.: ИНФРА-М; Норма, 1998. 652 с.
137. Нерсисянц В. С. Право – математика свободы. Опыт прошлого и перспективы. М.: Юристъ, 1996. 157 с.
138. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. К.: Атіка, 2004. 464 с.
139. Дигесты Юстиниана: пер. с лат. / отв. ред. Л. Л. Кофанов. М.: Статут, 2002. Т. I: Книги I-ГУ. 584 с.

140. Иконникова Г. И., Ляшенко В. П. Основы философии права. М.: ИНФРА-М; Изд-во «Весь мир», 2001. 256 с.
141. Оборотов Ю. М. Традиції та новації у правовому розвитку: монографія. Одеса: Юридична література, 2006. 160 с.
142. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. 3-тє вид. К.: Наук. думка, 2002. 732 с.
143. Лукашева Е. А. Права человека: понятие, сущность, структура. Общая теория прав человека. М.: Норма, 1996. 560 с.
144. Спиркин А. Г. Філософія: підручник. М.: Гардарики, 2006. 736 с.
145. Тиунова Л. Б. Про системний підхід до права. *Радянська держава і право*. 1986. № 10. С. 46–52.
146. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення: монографія. Х.: Право, 2002. 328 с.
147. Остроумов Г. С. Правове усвідомлення дійсності. М.: Наука, 1969. 175 с.
148. Явич Л. С. Необходимость и случайность, возможность и действительность в праве. *Методологические проблемы советской юридической науки*. 1980. С. 66–82.
149. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Прогресс, 1990. 278 с.
150. Васечко А. А. Методологическое многообразие как основа исследования договора. *Философские исследования и современность*. Вып. 2. М., 2012. С. 41–46.
151. Хосе Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия культуры / вступ. ст. Г. М. Фридлендера; сост. В. Е. Багно. М.: Искусство, 1991. 588 с.
152. Ярунів М. І. Експлікативна інтерпретація свободи волі в онтологічному змісті українського націоналізму. *Вісник Херсонського державного університету*. Серія «Право». 2016. № 6. С. 171–174.
153. Малахов В. А. Философия права. Академический проект. М., 2002. 448 с.

154. Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты. М.: Пресс, 2005. 118 с.
155. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. 323 с.
156. Горфункель А. Х. Философия эпох Возрождения: учеб. пособие. М.: Высш. школа, 1980. 368 с.
157. Левин Г. Д. Дискуссия. Исторические типы рациональности. М.: ИФРАН, 1995. 350 с.
158. Никифоров А. Л. Соотношение рациональности и свободы в человеческой деятельности. *Исторические типы рациональности*. М.: ИФРАН, 1995. Т. 1. С. 280–296.
159. Иошкин В. К. Несвобода и свобода в рациональном осмыслении мира. Вопросы философии. 2006. № 8. С. 15–28.
160. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Республика, 1993. 527 с.
161. Ільїн В. В. Апологія ірраціонального. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2006. 230 с.
162. Тульчинський Г. Л. О природе свободы. *Вопросы философии*. 2006. № 4. С. 17–31.
163. Неклесса А. И. Диалог культур и цивилизаций: понятия, реалии, перспективы. URL: http://www.intelros.org/books/opera_selecta/opera_selecta_25.htm
164. Шевчук Д. Надзвичайний стан і межі політичного: соціально-філософський аналіз. *Філософська думка*. 2013. № 2. С. 82–92.
165. Пролеев С. В. Умови легітимаційного дискурсу та повсюдність примусу. Вступне слово. *Філософська думка*. 2013. № 2. С. 5–9.
166. Гулыга А. В. Шеллинг. 2-е изд. М.: Мол. Гвардия, 1984. 317 с.
167. Коммуникативная рациональность: этистемологический подход / Рос. акад. наук, Ин-т философии; отв. ред. И. Т. Касавин, В. Н. Порус. М.: ИФРАН, 2009. 215 с.

168. Лосский Н. О. Ценность и бытие. Бог и Царство божие как основа ценностей. Париж, 1931. 135 с.
169. Фетюхин М. И. Этико-педагогические основы оптимизации служебного общения юриста: учеб.-метод. пособие. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1999. 112 с.
170. Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1989. 840 с.
171. Проблемы общей теории права и государства: учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М.: Норма, 2008. 832 с.
172. Киричок О. Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. П., 2010. 381 с.
173. Франко І. Я. Поза межами можливого. Збір. творів: у 50-ти т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 276–285.
174. Бердяев Н. А. Самопознание. М.: Книга, 1991. 444 с.
175. Франко І. Що таке соціалізм. Збір. творів: у 50-ти т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 44–55.
176. Гегель Г. В. Ф. Основы філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
177. Yaruniv M. Free will as praxeological basis of forming the state of social and democratic orientation. *Leges si viata*. 2017. № 5/2. P. 155–158.
178. Гильдебранд Д. Этика. СПб.: Алетейя, 2001. 569 с.
179. Ситниченко Л. А. Стратегії свободи в сучасній соціальній та практичній філософії. *Свобода: сучасні виміри та альтернативи*. К.: Укр. центр духовн. культури, 2004. 316 с.
180. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. Ростов н/Д, 1998. 347 с.
181. Бліхар В. С., Рувін О. Г. Свобода. Громадянське суспільство. Держава. Філософсько-правовий дискурс: монографія. К.: КНІСЕ, 2015. 357 с.

182. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2008. 576 с.
183. Общая теория права и государства: учебник / под ред. В. В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2002. 349 с.
184. Васильев А. В. Правотворчество в советском социалистическом обществе: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. М., 1972. 21 с.
185. Яценко Р. Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2013. 180 с.
186. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 1997. 237 с.
187. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: посібник для студентів спеціальності «Правознавство». Вид. 2-е, зі змінами й доповненнями. 1994. 174 с.
188. Общая теория государства и права. Академический курс: в 2-х т. / отв. ред. М. Н. Марченко. *Теория государства*. М.: Зерцало, 1998. Т. 2. 622 с.
189. Берлин И. Философия свободы. Европа (Либеральное наследие). М.: Новое литературное обозрение, 2001. 544 с.
190. Коровіна Л. Д. Основи правознавства: навчальний посібник. Кременчук: [б. в.], 2008. 140 с.
191. Мухаев Р. Т. Система государственного и муниципального управления: учебник. М., 2007. 351 с.
192. Бабаева В. К. Теория государства и права: учебник / под ред. В. К. Бабаева. М. Юристъ, 2003. 592 с.
193. Нерсисянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. С. 4–11.
194. Красин Ю., Галкин А. Гражданское общество: путь к стабильности. *Диалог*. 1992. № 3. С. 73–76.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ярунів М. І. Філософсько-правовий аналіз свободи волі людини. Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання. 2015. № 6. С. 376–379.
2. Ярунів М. І. Аксиологічно-нормативне обґрунтування свободи волі людини. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». Одеса: МГУ, 2015. № 18. С. 14–17.
3. Ярунів М. І. Свобода волі як прояв екзистенції людини в правовій реальності. Прикарпатський юридичний вісник. Серія «Право». Івано-Франківськ: НУ «ОЮА», 2016. № 2 (11). С. 12–17.
4. Ярунів М. І. Експлікативна інтерпретація свободи волі в онтологічному змісті українського націоналізму. Вісник Херсонського державного університету. Серія «Право». Херсон, 2016. № 6. С. 171–174.
5. Ярунів М. І. Free will as praxeological basis of forming the state of social and democratic orientation. *Legea si viata*. Молдова, 2017. № 5/2. С. 155–158.
6. Ярунів М. І. Філософська проблематика феномену толерантності в релігійному контексті. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: матеріали IV Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р.). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2015. С. 65–66.
7. Ярунів М. І. Свобода волі людини в контексті аксиологічно-нормативної парадигми. Стратегія майбутнього: соціально-філософський вимір: матеріали круглого столу (м. Одеса, 19 листопада 2015р). Одеса: ОДУВС, 2015. С. 189–192.
8. Ярунів М. І. Свобода та відповідальність як основний елемент побудови громадянського суспільства в Україні. Проблеми правової реформи

та розбудови громадянського суспільства в Україні: матеріали звітної наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 16 жовтня 2015 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2015. С. 322–325.

9. Ярунів М. І. Свобода людини як запорука демократичного суспільства. Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 березня 2016 р.). Одеса: ОДУВС, 2016. С. 128–129.

10. Ярунів М. І. Загальна характеристика правової реальності в Україні. Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики: тези науково-практичного семінару (до 20-ої річниці Конституції України) (м. Львів, 24 червня 2016 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 354–359.

11. Ярунів М. І. Цінність свободи у становленні української державності. Релігія у глобальному світі: матеріали Міжнародного форуму (м. Житомир, 29–30 вересня, 2016 р.). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2016. С. 74–76.

12. Ярунів М. І. Розвиток правової культури в сучасних українських реаліях. Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: зб. матеріалів XVIII Всеукраїнської наукової конференції викладачів, молодих науковців і студентів (м. Харків, 29 листопада, 2016 р.). Х.: Право, 2016. С. 82–85.

13. Ярунів М. І. Трансформація ціннісних орієнтирів сучасної молоді в Україні. Глобалізований світ: випробування людського буття: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 6 жовтня, 2017 р.). Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2017. С. 173–176.